

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Н. І. Головка

**СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА
ПРАВОПОРУШЕНЬ**

Навчальний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2017

Рецензенти: *П. Д. Біленчук*, канд. юрид. наук, проф.
Г. С. Семаков, канд. юрид. наук, проф.
Ю. В. Яцуринський, канд. юрид. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 4 від 27.04.11)*

Головко Н. І.

Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. /
Н. І. Головко. — К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. —
174 с.: іл. — Бібліогр. у кінці розд.

ISBN 978-617-02-0165-2

У посібнику висвітлено адміністративно-правові та кримінально-
правові аспекти запобігання порушень чинного законодавства неповнолітніми.

Для соціальних працівників, соціальних педагогів, служб у справах
неповнолітніх, вчителів, шкільних психологів.

ISBN 978-617-02-0165-2

© Н. І. Головко, 2017
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом, 2017
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Загальні основи соціальної профілактики	6
1.1. Сутність поняття “соціальна профілактика”	6
1.2. Організаційні основи та планування соціальної профілактики	18
1.3. Методи та форми соціально-профілактичної роботи	22
Розділ 2. Девіантна поведінка як форма соціальної дезадаптації	27
2.1. Девіантна поведінка як форма соціальної дезадаптації дітей і підлітків	27
2.2. Причини виникнення девіантної поведінки	33
2.3. Психологічні особливості делінквентної та адиктивної поведінки	43
2.4. Основні психолого-педагогічні підходи до профілактики девіантних форм поведінки	52
Розділ 3. Злочинність неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема	63
3.1. Важковиховуваність — основна передумова правових відхилень у поведінці дітей та підлітків	63
3.2. Проблема злочинності неповнолітніх, її причини	73
3.3. Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей та підлітків	83

<i>Розділ 4. Правова та превентивна профілактика</i>	114
4.1. Основи педагогічної профілактики попередження злочинів.....	114
4.2. Види та форми соціальної профілактики алкоголізму, наркоманії.....	119
4.3. Профілактика правопорушень серед дітей та учнівської молоді.....	123
4.4. Віктимологічна профілактика	134
<i>Розділ 5. Особливості правового виховання в роботі з перевиховання засуджених</i>	148
5.1. Пенітенціарна педагогіка як наука про перевиховання засуджених.....	148
5.2. Педагогіка співробітництва	152
5.3. Методи перевиховання засуджених	155

ВСТУП

Соціальна профілактика має на меті зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем.

Профілактика будь-якої соціальної проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає. Як зазначається в Законі України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, до завдань суб’єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю належить здійснення соціально-профілактичної роботи серед дітей та молоді, проведення системи заходів щодо запобігання негативним явищам та їх подолання. Соціальна профілактика — вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім’ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров’я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді, попередження ускладнення вже існуючих проблем.

У навчальному посібнику “Соціальна профілактика правопорушень” розкривається сутність і специфіка профілактики негативних явищ серед підлітків, молоді.

Навчальний посібник надає різнобічну інформацію щодо профілактики девіантної поведінки, наркоманії, алкоголізму, правових злочинів в учнівському та молодіжному середовищах. Розкриваються причини та умови виникнення зазначених явищ.

У посібнику висвітлюються адміністративно-правові та кримінально-правові аспекти запобігання порушень чинного законодавства неповнолітніми у сфері обігу наркотиків тощо.

Посібник розрахований на соціальних працівників, соціальних педагогів, служб у справах неповнолітніх, вчителів, шкільних психологів, юристів.

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ

1.1. Сутність поняття “соціальна профілактика”

Девіантна поведінка дітей і молоді торкається усіх сфер соціального функціонування і проявляється у насильстві та агресії, негативному ставленні до оточення, нездатністю прогнозувати результати своєї поведінки, низькими комунікативними навичками. Не можна закривати очі на зростання бездоглядності, бродяжництва, наркоманії, злочинності і проституції серед неповнолітніх, явища соціальної дезадаптації підлітків, збільшення числа дітей з девіантною поведінкою. На складність ситуації вказує також погіршення стану здоров'я сучасних дітей і молоді. Особливе занепокоєння викликає поширення у підлітковому і молодіжному середовищі наркоманії та алкоголізму. Небезпека полягає в тому, що вживання алкоголю і наркотиків стає певною цінністю сучасної молодіжної субкультури, перетворюється в атрибут способу життя. Деструктивно впливає на життя дітей залежність від азартних ігор, комп'ютера та Інтернету. Динаміка зростання за останнє десятиліття кількості молодих людей з девіантною поведінкою та урізноманітнення форм девіацій не лише доводять складність, глибину, полімотивованість цієї проблеми, а й підтверджують неефективність здійснюваних превентивних заходів та недосконалість науково-методичного забезпечення превентивного виховання дітей та молоді. Основними причинами деструктивної поведінки є, зокрема, психологічний дискомфорт, негативні переживання, загальна втрата духовних орієнтирів, девальвація загальнолюдських цінностей, несформованість у значній частині дітей і молоді почуттів терпимості, толерантності, ми-

лосердя, честі, совісті, доброти, що викликає у підлітків, юнаків та дівчат апатію, нудьгу, відчуття своєї непотрібності, нерозуміння сенсу життя.

Складність і багатозначність проблем, що виникають перед робітниками соціальних служб, передбачає вдумливий підхід до шляхів їх вирішення. Багато зв'язків і відношень, які існують у суспільстві, прямий і опосередкований зв'язок змін, які обумовлені різними причинами, потребують досконалого вивчення і розуміння їхнього виникнення. Зазначене і є сутністю соціальної діагностики.

Ефективність вирішення різноманітних соціальних завдань або розв'язання проблем у багатьох випадках буде залежати від того, з якою точністю була проведена діагностика, наскільки об'єктивно було проведено виявлення стану соціального об'єкта і наскільки вірно були обрані орієнтири, нормативи галузі життєдіяльності, яка діагностується. Ці чинники є основою соціального дослідження та виміру.

Соціальна діагностика — це методологічний інструмент, який надає керівним органам необхідні знання, на основі яких розробляються різноманітні соціальні припущення, проекти, вивчається суспільна думка і морально-психологічний клімат у суспільстві.

Вона відіграє вагомую роль у формуванні та розвитку технологій як соціальної роботи, так і всіх областей соціального життя. Соціальний діагноз, як наукове підтвердження про стан “соціального здоров'я” об'єкта, який розглядається, ґрунтується на всебічному і систематичному спостереженні та вивченні, що передбачає не тільки виявлення причинно-наслідкових зв'язків і спонукаючих мотивів поведінки об'єктів чи явищ. Це творчий процес, у якому неприпустима стандартизація, однак схема методики здійснення діагностики складається з ряду етапів:

- попереднє ознайомлення із об'єктом, тобто отримання достовірної інформації про предмет вивчення, визначення його сильних і слабких сторін, можливих напрямів стосовно змін і удосконалення;

- проведення загальної діагностики, тобто виявлення завдань, виокремлення складу ситуацій, які демонструються, визначення нормативних параметрів ситуації, вибір методів діагностування;
- проведення спеціальної діагностики проблем, вимірювання і аналізування усіх необхідних показників;
- формування висновків, на основі яких проводиться завершення роботи.

Вияв під час загальної та спеціальної діагностики проблеми і складають соціальний діагноз. Корегування отриманих результатів може здійснюватись шляхом співпраці з практичними робітниками, які працюють в тій чи іншій соціальній галузі. Встановлення діагнозу — завершальний етап соціальної діагностики, далі розпочинається розроблення конкретних програм і рішень державних і суспільних організацій з подолання, підтримання чи розвитку виявлених процесів і тенденцій у досліджуваному соціальному об'єкті чи явищі.

Соціальна діагностика базується на таких принципах:

- об'єктивність полягає в неупередженому розгляді соціального об'єкта, що виключає різні викривлення дійсності в будь-яких інтересах, тому що тільки правдива, об'єктивна інтерпретація отриманих результатів має дійсне наукове і практичне значення;
- причинність: зумовлена зв'язком і взаємодією всіх явищ і процесів у реальному світі, що дозволяє під час дослідження не обмежуватись описом деяких фактів, а виявити закономірності їх виникнення і функціонування;
- комплексний підхід: у вивченні соціальних явищ пояснюється тим, що соціальна галузь являє собою складне переплетіння багатьох прямих і опосередкованих людських вчинків, відношень, дій в різних формах їх вияву окремих можливий лише умовно, для накопичення якихось певних даних. Під час діагностики ці конкретні дані слід завжди пов'язувати з усім комплексом проблем;
- наукова обґрунтованість і підтвердження — досить важливі, тому що за кожним рішенням, яке приймається-

ся на основі соціального діагнозу, стоїть життя людини, її доля.

Залежно від особливостей соціального вивчення проблеми можуть виникати різноманітні методи дослідження, як загальнонаукові, так і часткові. У практиці управлінського консультування склались такі групи методів, які можуть бути рекомендованими до використання в практичній роботі соціального працівника. Це методи збору інформації, обробка і аналіз інформації, метод пріоритетів проблеми.

До першої групи можна віднести інтерв'ю, анкетування, спостереження, аналіз документації, експертне оцінювання тощо. Розглянемо деякі з них.

Метод інтерв'ю. Соціологічне інтерв'ю — метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом із метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Інтерв'ю має певні переваги перед анкетуванням і недоліки. Головна відмінність між ними полягає у формі контакту дослідника та опитуваного. За анкетування їх спілкування опосередковується текстом; питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, фіксує відповіді в анкеті.

Нерідко під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією. Для проведення інтерв'ю виникає необхідність застосування додаткових заходів: підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за їхньою роботою. Водночас розширюються можливості щодо підвищення надійності зібраних даних за рахунок зменшення кількості тих, що уникли опитування, скорочення різноманітних технічних помилок. Участь інтерв'юера дає змогу максимально пристосувати запитання бланка-інтерв'ю до можливостей респондента. Інтерв'юер може завжди тактовно допомогти респондентові, якщо якийсь із запитань видається незрозумілим. Якість одержаної під час інтерв'ю інформації залежить від особливостей основних ком-

понентів процесу спілкування: питальника, інтерв'юера, респондента, обставин інтерв'ю.

Інтерв'ю проводять в соціальній службі, за місцем проживання, у мобільній соціальній роботі. За технікою проведення розрізняють **вільне, формалізоване (стандартизоване) і напівстандартизоване інтерв'ю**. Вільне інтерв'ю — тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань. За формалізованого (стандартизованого) інтерв'ю спілкування інтерв'юера і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юера, який повинен точно дотримуватись сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, переважають закриті запитання. Напівстандартизоване інтерв'ю поєднує в собі особливості двох попередніх видів.

У соціальній роботі, як і соціології, інтерв'ю за процедурою проведення класифікують на: панельне — багаторазове інтерв'ю однакових респондентів (клієнтів і суб'єктів соціальної роботи) з одних і тих самих запитань через певні проміжки часу; групове — запланована бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі; клінічне інтерв'ю — довготривала, ґрунтовна бесіда, мета якої — одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів; фокусоване інтерв'ю — короткочасна бесіда, мета якої — отримання інформації про конкретну проблему, процес чи явище, про реакції суб'єкта на задану дію. Соціальними службами часто використовуються телефонні інтерв'ю, які дають змогу отримати інформацію про певний соціальний процес.

Анкета — тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами, її респондент заповнює самостійно. Особливо важливе значення мають структура запитань, мова і стиль їх формулювання, рекомендації щодо оформлення анкети, її графічне оформлення. Запитання в анкеті розрізняються за формою (прямі і непрямі), змістом (про факти поведінки, свідомості, про особистість респондента), функціями (основні,

контактні, контрольні, фільтруючі), структурою (закриті, відкриті, напівзакриті).

Водночас поштове анкетування має чимало недоліків. Основний з них — неповне повернення анкет (не всі респонденти заповнюють анкети і надсилають їх дослідникам), хоч це великою мірою залежить і від кваліфікованості соціолога, з яким співпрацює соціальний працівник, тому що процес повернення анкет повинен бути керованим. Часто відбувається зміщення вибірки через ухиляння від опитування, надходять відповіді не від тих, кому надсилалися анкети, респондент іноді не сам заповнює анкету тощо.

Згадані вище методи не вичерпують всієї різноманітності методичних прийомів і способів здійснювати соціальну діагностику. Важливо зазначити, що їх вірне застосування відкриває широкі можливості для значного підвищення об'єктивності, достовірності й ефективності даної технологічної процедури.

Прийняті на основі соціальної діагностики рішення і рекомендації реалізуються через різноманітні технології соціальної роботи. До одних із таких елементів можна віднести соціальну профілактику.

Термін “профілактика” походить від грецького слова, що означає “запобіжний”. Профілактика асоціюється із попередженням якоїсь несприятливої події, тобто з усуненням причин, здатних викликати ті або інші небажані наслідки.

Науковці визначають соціальну профілактику неоднозначно. Так, наприклад, в Законі України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” визначається, що соціальна профілактика — вид соціальної роботи, спрямований на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді [3]. Науковець О. В. Безпалько стверджує, що соціальна профілактика — це зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп, або попереджен-

ня ускладнених вже наявних проблем [2, с. 31]. Дослідники Л. Т. Тюптя та І. Б. Іванова визначають, що соціальна профілактика — це технологія соціальної роботи, що являє собою комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на попередження соціальних проблем, соціальної дисгармонії, соціальних наслідків тиску на особистість складних умов життя, негативних умов соціалізації [6, с. 215]. Таким чином можна стверджувати, що соціальна профілактика — вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді, попередження ускладнення вже існуючих проблем.

Соціальна профілактика має на меті зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп, або попередження ускладнення вже наявних проблем. За твердженням дослідниці В. М. Шахрай, соціальна профілактика створює передумови для процесу нормальної соціалізації особистості, що ґрунтується на пріоритеті принципів законності та моралі [6, с. 88]. Соціальна профілактика (попередження, превенція) — це діяльність з попередження соціальної проблеми, соціального відхилення чи втримання їх на соціально терпимому рівні через усунення або нейтралізацію причин, що їх породжують. Вона спрямована на попередження можливих фізичних, психологічних чи соціокультурних колізій в окремих індивідів і “груп ризику”, збереження, підтримку та захист нормального рівня життя і здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставленої мети та у розкритті їхнього внутрішнього потенціалу.

Профілактика будь-якої соціальної проблеми повинна бути спрямована як на соціальне середовище, в якому вона виникає, так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає. Як зазначається в Законі України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, до завдань суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю належить здійснення соціально-профілактичної ро-

боти серед дітей та молоді, проведення системи заходів щодо запобігання негативним явищам та їх подолання [2].

На основі аналізу соціальних і особистісних факторів проблеми визначаються завдання соціальної профілактики:

- дослідити причини і фактори проблеми чи негативного соціального явища;
- встановити ресурси, які є необхідними для подолання проблеми, чи виявити ті, що існують;
- подолати негативний вплив середовища;
- розширити можливості для задоволення потреб, подолання проблем, повноцінної життєдіяльності (підвищити соціальні ресурси);
- подолати особистісні фактори, які сприяють виникненню чи загостренню проблем, чи заважають її вирішенню;
- підвищити особистісні ресурси, здатність особистості адекватно реагувати на проблеми, подолати їх і задовольнити потреби;
- організувати взаємодію суб'єктів у подоланні проблеми, організувати діяльність, спрямовану на попередження і подолання проблем [5, с. 216].

У сучасній практиці розрізняють первинну, вторинну та третинну профілактику.

Первинна профілактика. Такий вид профілактики найбільш масовий та найбільш неспецифічний, його метою є формування активного, адаптивного, високофункціонального життєвого стилю особистості, спрямованого на здоров'я. Ця профілактика є найбільш ефективною. Зусилля первинної профілактики спрямовані не стільки на попередження хвороби, скільки на формування здорового способу життя. Первинна профілактика більшою мірою носить інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Її змістом є: надання підліткам та молоді інформації про наслідки асоціальних дій, вживання різних видів алко-, нарко- та токсичних речовин; роз'яснення правових норм стосовно різних аспектів асоціальної поведінки;

популяризація переваг здорового способу життя; формування у підлітків та молоді навичок культурного проведення дозвілля; створення умов для самореалізації особистості в різних видах творчої, інтелектуальної, громадської діяльності.

Первинна профілактика має такі завдання:

- удосконалювання, підвищення ефективності використаних молоді людиною активних, конструктивних поведінкових стратегій;
- збільшення потенціалу особистісних ресурсів (формування позитивної, стійкої Я-концепції, підвищення ефективності функціонування соціально підтримуючих мереж, розвиток емпатії, внутрішнього контролю власної поведінки і т. д.).

Основними способами реалізації завдань первинної профілактики є:

- навчання здоровому способу життя: усвідомлення, розвиток і тренування визначених умінь справлятися з вимогами соціального середовища, керувати своєю поведінкою;
- надання дітям і підліткам психологічної і соціальної підтримки адекватними підтримуючими системами і структурами.

Виконання завдань первинної профілактики має здійснюватися спеціально навченими у сфері профілактики психологами, медичними і соціальними психологами та педагогами.

Первинна профілактика більшою мірою має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Її змістом є:

- надання підліткам та молоді інформації про наслідки асоціальних дій, вживання різних видів алкогольних, наркотичних та токсичних речовин;
- роз'яснення правових норм стосовно різних аспектів асоціальної поведінки; популяризація переваг здорового способу життя;
- формування у підлітків та молоді навичок культурного проведення дозвілля;

- створення умов для самореалізації особистості в різних видах творчої, інтелектуальної, громадської діяльності.

Вторинна профілактика має на меті обмеження поширення окремих негативних явищ, що є в суспільстві чи соціальній групі. Вторинна профілактика серед дітей, підлітків і молоді містить у собі як соціально-психологічні, так і медичні заходи неспецифічного характеру, її контингентом є діти і підлітки з ризикованою поведінкою (бездоглядні діти, діти з кризових сімей, діти вулиці).

За своєю спрямованістю на контингенти ризику вторинна профілактика є масовою, залишаючись при цьому індивідуальною щодо конкретної дитини чи підлітка.

Метою вторинної профілактики є попередження загострення проблеми, мотивація людини до зміни поведінки.

Вторинна профілактика має наступні завдання:

- розвиток активних стратегій поведінки, що допомагає подолати проблему;
- підвищення потенціалу особистісних ресурсів.

Виконання програм вторинної профілактики має здійснюватися спеціально навченими професіоналами-психотерапевтами, психологами, соціальними працівниками, педагогами і мережею непрофесіоналів — членів груп самодопомоги і взаємодопомоги, консультантами. Ефект від програм вторинної профілактики більш швидкий, але менш універсальний і дієвий, ніж від первинної.

Третинна профілактика — це комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, до суспільно корисної діяльності, освітній заклад, трудовий колектив.

Мета третинної профілактики — зменшення ризику відновлення негативних видів поведінки. Соціально-педагогічна діяльність в межах третинної профілактики зосереджується в різноманітних осередках допомоги особистості: реабілітаційних центрах, дружніх клініках для молоді, анонімних кабінетах, громадських приймальнях.

Третинна профілактика серед дітей, підлітків і молоді є переважно медико-соціальною, індивідуальною і спрямована на попередження переходу сформованого захворювання в його більш важку форму, наслідків у вигляді стійкої дезадаптації [2, с. 31].

У процесі проведення третинної профілактики різко зростає роль професіоналів — психотерапевтів, терапевтів, соціальних працівників і психологів, а також непрофесіоналів — консультантів, членів соціально підтримуючих груп і співтовариств.

Крім цих видів профілактики розрізняють ще загальну та спеціальну профілактики. Загальна профілактика полягає у здійсненні попереджувальних заходів, спрямованих на виникнення певних проблем у майбутньому людини (профілактика, спрямована на попередження негативної ризикованої поведінки підлітків). Спеціальною профілактикою називається система заходів, спрямованих на попередження та локалізацію конкретних негативних явищ у поведінці людей (профілактика підліткового суїциду, профілактика небезпечної статевої поведінки тощо).

Дослідники Л. Т. Тюптя та І. Б. Іванова визначають, що соціальна профілактика здійснюється на різних рівнях соціальної роботи і різних рівнях соціальної системи суспільства.

Мікрорівень

Напрями і методи:

1. Соціальна робота з дітьми і молоддю щодо формування просоціальної поведінки, попередження відхилень у поведінці, формування здорового способу життя, формування і розвитку життєвої компетентності, розвитку соціальної культури, розвитку і підтримки соціальних талантів, сприяння самореалізації і самоактуалізації.

Форми і методи роботи: просвітницькі курси, інформаційні видання, тренінги і семінари, телевізійні передачі, фестивалі, конкурси тощо.

2. Соціальна робота з дітьми і молоддю “груп ризику” з метою попередження соціальних і психологічних наслідків анти-

правних вчинків, саморуїнуючого поведження, негативної соціалізації і адаптації.

Форми і методи роботи: створення реабілітаційного середовища, формування цінностей, орієнтацій, норм, еталонів, корекція психологічного стану шляхом проведення групової тренінгової соціальної роботи, просвітницької, інформаційної, залучення до волонтерської допомоги.

3. Соціальна робота із малозабезпеченими сім'ями і громадянами, самотніми, непрацевдатними з метою попередження негативних соціально-психологічних наслідків бідності, соціальної ізоляції, інвалідності та інших соціальних проблем [5].

Форми і методи роботи: своєчасне виявлення громадян "груп ризику", формування на них банку даних, надання пенсій, пільг, допомоги, проведення соціально-психологічної підтримки (консультації, тренінги, групи взаємодопомоги), соціально-педагогічна робота (організація дозвілля і рекреаційної діяльності, клубної роботи, соціально-культурної діяльності тощо).

Мезорівень

Напрями і методи:

1. Нормативно-правові документи, які регулюють правові основи соціального захисту окремих категорій громадян.
2. Соціальні програми, спрямовані на поліпшення соціального забезпечення бідних, малозабезпечених громадян.
3. Заклади, соціальні служби для соціальної роботи з клієнтами "групи ризику".
4. Працевлаштування, центри зайнятості для безробітних.
5. Просвітницька соціальна робота в мікросоціумі.
6. Посередницька соціальна робота в общині.

Макрорівень

Напрями:

1. Законодавство, яке регулює правові основи соціального захисту населення.
2. Державні програми і проекти із попередження негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищах.

3. Державні програми і проекти із соціальної підтримки окремих категорій громадян.

4. Благодійництво, меценатство.

Залежно від того, на якому етапі розвитку проблеми та її впливу на ту чи іншу соціальну групу проводяться профілактичні заходи, виділяють такі види профілактики:

- первинна — діяльність, яка спрямована на попередження виникнення проблеми;
- вторинна — діяльність, спрямована на попередження загострення проблеми та її наслідків серед осіб, які відчули на собі її вплив;
- третинна — робота, яка проводиться з особами, які постраждали від проблеми; спрямована на попередження її рецидивів [6, с. 216].

Профілактична робота може здійснюватись на кількох рівнях: особистісному, сімейному, соціальному. На особистісному рівні профілактичні заходи спрямовані на формування таких якостей індивіда, які забезпечують підвищення рівня особистісної відповідальності людини з метою попередження виникнення різних проблем. До провідних форм профілактики на особистісному рівні можна віднести консультування та тренінгові заняття. Сімейний рівень профілактики має на меті вплив на найближчий “мікросоціум” людини — сім’ю, з метою попередження виникнення різноманітних проблем як для конкретної особистості, так і всієї сім’ї. Соціальний рівень профілактики сприяє актуалізації проблем, пов’язаних з окремими негативними явищами в суспільстві, а також зміні суспільних норм щодо осіб, які з певних причин стали жертвами асоціальних моделей поведінки (наркозалежні, люди нетрадиційної сексуальної орієнтації, ВІЛ-інфіковані тощо).

1.2. Організаційні основи та планування соціальної профілактики

Профілактика має проводитися у формі запланованих дій, націлених головним чином на досягнення бажаного результату,

але в той же час і на запобігання можливих негативних явищ. Це комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі. Профілактика ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення в психологічному і соціальному розвитку дітей та молоді, в їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля. Практика профілактичної роботи завжди у постійному розвитку, але можна виокремити деякі основні моменти, що стосуються її змістовної частини.

В. М. Шахрай до об'єктів соціально-профілактичного впливу зараховує:

- негативні чинники в об'єктивних умовах життєдіяльності людей (матеріальна і соціально-культурна база, рівень добробуту та житлово-побутові умови — технічне оснащення виробництва, умови праці тощо);
- негативні чинники в організаційно-управлінській діяльності державних і громадських органів самоуправління (система загальної та спеціальної освіти, соціально-побутове обслуговування, засоби масової інформації, заклади культури, ідейно-виховна і культурно-масова робота та ін.);
- негативні чинники в міжособистісних взаєминах і поведінці людей (взаємини між людьми в процесі трудової діяльності, в побуті й на відпочинку, сімейні відносини тощо);
- негативні явища в правосвідомості і соціально-правовому мисленні [8, с. 89].

Звичайно, до цього переліку можна віднести і конкретні об'єкти соціально-профілактичної дії, що визначаються в процесі попереднього вивчення стану правопорядку в регіоні, галузі народного господарства, трудовому колективі.

Профілактична діяльність, яка здійснюється на рівні держави через систему заходів підвищення якості життя, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості, нази-

вається соціальною профілактикою. Соціальна профілактика створює той необхідний фон, на якому більш успішно реалізуються інші види профілактики: психологічна, педагогічна, медична та соціально-педагогічна.

Залежно від різних причин і обставин, які можуть викликати соціальні відхилення, виділяють декілька *типів профілактичних заходів*:

- нейтралізуючі;
- компенсуючі;
- які запобігають виникненню обставин, що сприяють соціальним відхиленням, які контролюють здійснювану профілактичну роботу та її результати.

Для створення профілактичних програм необхідно чітко знати принципи, за якими будується профілактична активність.

1. Принцип системності. Цей принцип припускає розробку і проведення програмних профілактичних заходів на основі системного аналізу соціальної ситуації в країні.

2. Принцип стратегічної цілісності. Цей принцип визначає єдину стратегію профілактичної діяльності, що зумовлює основні стратегічні напрями і конкретні заходи та акції. Підхід до профілактики має бути стратегічно цілісним.

3. Принцип багатоаспектності. Він припускає сполучення різних аспектів профілактичної діяльності, зокрема:

- особистісний аспект зумовлює вплив, спрямований на позитивний розвиток ресурсів особистості;
- поведінковий аспект — цілеспрямоване формування у дорослих міцних навичок і стратегій поведінки, що переможуть стрес;
- просторово-централізований аспект зумовлює активне формування систем соціальної підтримки в рамках превентивного і реабілітаційного простору (тобто, системи соціальних інститутів, соціальних центрів, спрямованих на профілактичну і реабілітаційну активність). Ці системи можуть бути організованими в окремому районі, країні.

4. Принцип ситуаційної адекватності профілактичної діяльності. Відповідність профілактичних дій реальній соціально-економічній, соціально-психологічній і наркологічній ситуації в країні.

5. Принцип континуальності. Забезпечення безперервності, цілісності, динамічності, сталості, розвитку й удосконалення профілактичної діяльності.

6. Принцип солідарності. Солідарна міжвідомча взаємодія між державними і суспільними структурами з використанням системи соціальних замовлень.

7. Принцип легітимності. Зумовлює реалізацію цільової профілактичної діяльності на основі прийняття її ідеології і довірливої підтримки більшістю населення.

8. Принцип полімодальності і максимальної диференціації. Зумовлює гнучке застосування в профілактичній діяльності різних підходів і методів, а не центрування тільки на одному методі чи підході.

Ефективність профілактичних заходів визначається наявністю таких *умов*:

- спрямованість на викорінення джерел дискомфорту як в самій дитині, так і в соціальному й природному середовищі, та одночасно на створення умов для набуття неповнолітньою дитиною необхідного досвіду для розв'язання проблем, які постійно виникають;
- “озброєння” дитини новими навичками, які допомагають досягти поставлених цілей чи зберегти здоров'я;
- розв'язання ще не виниклих проблем, запобігання їх виникненню.

З концептуальних позицій у профілактичних технологіях виділяють інформаційний, соціально-профілактичний, медико-біологічний, соціально-педагогічний підходи.

Інформаційний підхід ґрунтується на тому, що відхилення у поведінці підлітків від соціальних норм відбуваються тому, що неповнолітні їх просто не знають. Тому, основним напрямом роботи має стати інформування неповнолітніх про їхні права та обов'язки, про вимоги, які висуває суспільство й держава до

виконання встановлених для певної вікової групи соціальних норм. Це здійснюється через засоби масової інформації, кіно, театр, літературу, а також через систему соціального навчання з метою формування правосвідомості підлітка, підвищення його освіченості, засвоєння ним морально-правових норм поведінки в суспільстві.

В основі *соціально-профілактичного підходу* є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, які створюють різного роду негативні явища. Суть цього підходу — в системі соціально-економічних, правових і виховних заходів, які проводяться державою, суспільством, конкретними соціально-педагогічними закладами, соціальним педагогом для усунення чи мінімізації причин девіантної поведінки.

Попередження можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо осіб, які страждають різними психічними аномаліями, тобто патологією на біологічному рівні, лежить в основі *медико-біологічного підходу*.

Соціально-педагогічний підхід передбачає відновлення чи корекцію якостей особистості підлітка з девіантною поведінкою, особливо його моральних і вольових якостей особистості.

1.3. Методи та форми соціально-профілактичної роботи

Методи профілактики мають системний характер, тобто, вони спрямовані на викорінення джерел стресу як у самій людині, так і в соціальному та природному середовищі і одночасно — на створення умов для набуття людиною необхідного досвіду викорінення проблем, що виникають.

Служби профілактики прагнуть не стільки реагувати на проблеми, що можуть мати негативні наслідки, скільки попередити їхню появу. Вони звернені насамперед до громадян, які ще не вступили в смугу передбачуваної життєвої кризи чи передбачуваних проблем. Методи профілактики зазвичай спрямовані на навчання людей новим навичкам та допомагають їм досягти по-

ставлених цілей і зберегти здоров'я. Профілактика передбачає вирішення проблем, які ще не виникли. Тому одні профілактичні заходи здійснюються задовго до їх виникнення, а інші — безпосередньо перед виникненням проблеми. Служби профілактики покликані знаходити оптимальні рішення як у досягненні поставлених цілей, так і в запобіганні передбачуваним проблемам.

Л. Т. Тюптя та І. Б. Іванова визначають, що структура соціальної профілактики передбачає постановку і дослідження проблеми; планування діяльності, організаційну і методичну підготовки; вплив на особистість (профілактична інтервенція) і вплив на проблемне середовище [6, с. 216].

Вплив на особистість: підвищення ресурсів особистості, корекція негативних особистісних якостей; розвиток якостей, які підвищують адаптивні можливості особистості, формування адекватного ставлення до проблеми.

Вплив на проблемне середовище: попередження негативного впливу середовища шляхом попередження негативного впливу об'єктивних факторів, попередження негативного впливу інших осіб, підвищення можливостей задоволення потреб.

Моніторинг проблеми, аналіз ефективності профілактичних дій.

До методів профілактичної роботи можна віднести:

1. Проведення поведінкових та соціологічних досліджень, внаслідок яких буде чітко визначено картину про групи молоді, які мають девіантну поведінку, є схильними до вживання наркотиків, алкоголю. Форми та методи профілактичної роботи адаптуються до наявних соціально-демографічних та матеріальних умов. Діагностика, прогноз розвитку проблеми полягають у дослідженні причин проблеми, стану її розвитку, чинників, які її визначають; аналізі ефективності реалізації профілактичних програм. Попередження негативної дії об'єктивних факторів: вплив на об'єктивні (природні, матеріальні, економічні) причини і чинники проблеми (подолання, нейтралізація, попередження, компенсація наслідків).

2. Попередження негативного впливу соціального оточення; попередження розповсюдженню негативних цінностей, взірців

поведінки, захист від шкідливої дії інших людей. Проведення низки просвітницько-навчальних заходів із метою формування стійкого інтересу підлітків та молоді до здорового способу життя, підвищення рівня гігієнічної культури, санітарної освіти, відповідального ставлення до свого здоров'я; створення науково-методичної бази з профілактики негативних явищ і пропаганди здорового способу життя в молодіжному середовищі.

3. Підвищення ресурсів середовища: створення чи підвищення можливостей для подолання проблеми і факторів, які її створюють, альтернативного способу життя, повноцінного задоволення потреб індивідів.

4. Формування адекватного уявлення про проблему і ставлення до неї: формування свідомого ставлення людей до проблеми та її причин (знань, поглядів, переконань, установок тощо).

5. Виявлення і корекція особистісних якостей, які знижують адаптивні можливості людини: попередження негативного розвитку, нейтралізація і корекція вияву негативних ознак особистості.

6. Розвиток якостей, які підвищують адаптивні можливості людини: розвиток якостей, які є необхідними для подолання проблеми.

7. Організація та координація профілактичної роботи.

8. Створення різнопланових (духовних, медико-психологічних) реабілітаційних центрів, кризових стаціонарів для молоді, яка має алкогольну чи наркотичну залежність; активізація підтримки спільнот родичів, діти яких страждають від алкогольної чи наркотичної залежності.

Методи профілактичної *інтервенції*. *Профілактична інтервенція* — цілеспрямований вплив на цільову групу профілактики з метою зміни її ставлення до проблеми і подолання суб'єктивних факторів, які властиві її представникам (уявлення, погляди, переконання, мотиви, інтереси, звички, стереотипи поведінки, ціннісні орієнтації) і призводять до проблеми. Вона, як правило, здійснюється шляхом інформування представників цільової групи і залучення їх до певних видів ді-

яльності. Профілактична інтервенція має допомогти людині змінити свою поведінку щодо проблеми — навчитися не створювати чи уникати її.

Для визначення змісту і методів профілактичної інтервенції слід проаналізувати особливості цільової групи профілактики. При цьому необхідно враховувати особливості конкретних осіб чи груп, на які спрямовується профілактика в момент профілактичної інтервенції.

Таким чином, під профілактикою слід розуміти науково обґрунтовані і своєчасно прийняті заходи, що спрямовані на:

- 1) попередження можливих фізичних, психологічних або соціокультурних колізій в окремих осіб і груп ризику;
- 2) збереження, підтримка і захист нормального рівня життя і здоров'я людей;
- 3) допомога їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їхніх внутрішніх потенціалів.

Профілактичні заходи важливі в усіх сферах життєдіяльності людей. Всесвітня організація здоров'я визначає головним напрямом охорони здоров'я населення — профілактичний, який має позбавляти причини виникнення і розвиток хвороби, виховуючи фізично загартованих і духовно стійких людей. Профілактика є обов'язковою складовою щоденної роботи не тільки лікувально-оздоровчих закладів, а й усіх соціальних організацій та закладів у проведенні заходів щодо охорони, оздоровлення оточуючого середовища, збереження норм і вимог гігієни. Реалізація завдань здорового способу життя можлива лише за умови залучення до цього самого населення, а також проводиться не тільки медиками, а й соціальними робітниками.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте сутність поняття “соціальна діагностика”.
2. Дайте визначення соціальної профілактики.
3. Визначте межі професійної компетенції для проведення соціальної діагностики командою соціальних працівників.

4. Визначте поняття “соціальна профілактика”. Яким чином діагностичні методи пов’язані із проведенням соціальної профілактики різних груп клієнтів?
5. Які завдання соціальної профілактики?
6. Назвіть та дайте характеристику видам профілактики.
7. Охарактеризуйте основні напрями соціальної профілактики.
8. Що відноситься до об’єктів соціально-профілактичного впливу?
9. В чому полягає структура соціальної профілактики?

Література

1. *Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І.* Основи педагогіки і психології: підручник. — Харків, 2003. — 329 с.
2. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К., 2003. — 134 с.
3. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” // ВВР. — 2001. — № 42. — Ст. 213 (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2353-IV (2353–15) від 18.01.2005).
4. *Парфанович І. І.* Лекційний курс “Соціальна профілактика”. — Тернопіль, ТДПУ, 2008. — 159 с.
5. *Социальная педагогика: курс лекций* / Под ред. М. А. Галагузовой. — М.: ВЛАДОС, 2000. — 416 с.
6. *Тюптя Л. Т., Іванова І. Б.* Соціальна робота (теорія і практика). — К.: Університет “Україна”, 2004. — 407 с.
7. *Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім’єю: навч. посіб.* / І. М. Трубавіна. — К., 2003. — 132 с.
8. *Шахрай В. М.* Технології соціальної роботи. — К., 2006. — 464 с.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

2.1. Девіантна поведінка як форма соціальної дезадаптації дітей і підлітків

Процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з альтернатив поведінки, різноманітними реакціями у взаємодії з окремими людьми та соціумом. Однією з найважливіших складових процесу соціалізації людини є виникнення і розвиток у неї уявлень про правила поведінки, що співпадають чи не співпадають з традиціями і звичаями людської спільноти, про моральне чи аморальне, таке, що схвалюється або засуджується, що дозволено або заборонено, і саме ці уявлення покладаються в основу саморегуляції індивідуальної та колективної поведінки.

Стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням є соціальні норми — сукупність вимог і очікувань, що висуває соціальна група, організація, суспільство до своїх членів з метою здійснення діяльності (поведінки) усталеного зразка (типу). **Соціальна норма** — це зумовлене об'єктивними закономірностями правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, виражає волю суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу [13, с. 36].

Норми моралі — це правила, що оцінюють і регулюють поведінку людей під кутом зору категорії добра і зла, справедливого і несправедливого, та забезпечуються внутрішньою переконаністю та силою громадської думки (норма від лат. — точний припис, зразок) [13, с. 37].

У соціально-психологічному сенсі певні форми поведінки, які обов'язково слід аналізувати і в контексті конкретного іс-

торичного часу, не виникають довільно. Вони зумовлюються складною взаємодією індивіда та середовища, диктуючись природними і соціальними потребами, які, в свою чергу, також не виникають раптово, а формуються внаслідок дії природних та соціальних законів. Додержання соціальних норм — головний шлях, єдино ефективний спосіб реалізації людиною себе як особистості. Соціальне нормування покликано запобігти конфліктам і сприяти співробітництву між людьми, усуваючи стан невпевненості у моральному виборі. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед різноманітних ідей та цінностей, зокрема свого соціального середовища, обираючи гідний варіант поведінки; це своєрідний міст між проявами особистості й соціумом.

Проблема порушень соціальної дезадаптації у підлітків тісно пов'язана із глибинними відхиленнями в особистісному розвитку, формування комплексів, які породжують схильність до вживання наркотичних речовин, девіантної та кримінальної поведінки.

Девіантна поведінка людини — система дій і вчинків, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам права, культури, моралі.

Поведінка з відхиленням є одним із проявів *соціальної дезадаптації* — порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії та спілкування за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки й міжособисті контакти.

У зарубіжній науці психологія девіантної поведінки складалась як самостійна наука і навчальна дисципліна, у нашій країні ця наука ще на шляху становлення. Як у зарубіжних, так і в наших авторів немає єдиної точки зору на тлумачення цього терміна.

Науковець М. Алемаскін виділяє групи дезадаптованих дітей:

1-ша група — важковиховувані діти, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують дисципліну (здійснюють прогули, бійки), виявляють деякі негативні якості (грубість, нечесність).

2-га група — педагогічно запущені підлітки, які негативно ставляться до навчальної та суспільно корисної діяльності, систематично порушують дисципліну й норми моралі, допускають вчинки, які поступово виявляють негативні якості особистості.

3-тя група — підлітки-правопорушники, важковиховувані або педагогічно запущені підлітки, які здійснили правопорушення (дрібні крадіжки, хуліганство), порушують адміністративні норми, перебувають на обліку, направлені в спецшколи.

4-та група — неповнолітні правопорушники, педагогічно запущені підлітки й юнаки, що вчинили кримінальні злочини або порушили правові норми і направлені до колонії [1, с. 136].

До категорії дезадаптованих дітей відносяться: діти шкільного віку, які не відвідують школу; діти-сироти; соціальні сироти; підлітки, які вживають наркотичні і токсичні речовини; підлітки сексуально розпусної поведінки; підлітки, які здійснили протиправні дії.

Девіації можна розглядати як своєрідні симптоми трансформацій норми, прояв кризи і в той же час підґрунтя формування нової норми, як щодо пошуку нових шляхів адаптації окремої особистості, так і в загальносоціальному контексті — створення нової норми за рахунок переживання стану аномії як хвороби соціальної системи.

Девіантної поведінки набувають люди, соціалізація яких проходить у середовищі, що сприяє такій поведінці (агресія, аморальність, насильство). У цьому середовищі такі фактори вважаються нормальними, а суспільство ставиться до них толерантно.

Будь-яка норма стає критерієм і принципом суспільного оцінювання лише для певного періоду. Поведінку загалом можна розглядати як взаємодію особи з оточуючим середовищем, опосередковану її зовнішньою і внутрішньою активністю у формі цілеспрямованої послідовності дій (вчинків). При цьому кожний вчинок особистості так чи інакше становить собою акт морального вибору, в якому людина стверджує себе у ставленні до іншої людини, самої себе, соціальної групи або суспільства та життя в цілому.

Проте серед різних верств населення можуть існувати різні розуміння поведінкової норми. Уявлення про конкретну людину або представників окремих соціальних груп щодо сутності відхилень від неї завжди мають вагому суб'єктивну компоненту. Суб'єктивна позиція залежить не тільки від індивідуальних психологічних характеристик особи, а й від умов життя, приналежності до певної культурної та субкультурної групи, конкретних умов соціалізації. Ось чому ті форми девіантної поведінки, які суперечать загальнокультурними імперативами, слід завжди вважати неприйнятними для суспільства, підтримуючи їх негативне суспільне оцінювання силою закону — сукупністю безальтернативних нормативних положень, що відбивають і закріплюють бажані та підтримані авторитетом влади форми поведінки.

Девіантність як негативна форма поведінки, вияв морального зла мала і має місце в будь-якому суспільстві. Дослідження соціологів кінця XIX — початку XX ст. Ж. Кетле, Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, М. Вебера, Л. Леві-Брюля тощо встановили зв'язок між девіантною поведінкою і соціальними умовами існування людей. Статистичний аналіз різних аномальних виявів (злочинності, самогубств, проституції), проведений Ж. Кетле та Е. Дюркгеймом, показав, що кількість аномалій кожного разу неминуче зростала в періоди воєн, економічних криз, соціальних потрясінь, що вказувало на соціальні корені цього явища. Для його визначення Е. Дюркгейм ввів поняття аномії як стану послаблення нормативної системи суспільства, що викликається різкими змінами. Ступінь девіантності, число девіантних груп або осіб визначають рівнем розвитку суспільства, економіки, культури, політики, станом моралі, соціальним захистом людей, створенням відповідних (або невідповідних) умов для життя, соціальною стабільністю суспільства. Девіантність посилюється особливо в перехідні епохи, під час війни, стихійного лиха.

Конкретні причини виникнення девіантної поведінки численні. Деякі науковці називають до 200 таких факторів, які обумовлюють відхилення в поведінці людей.

Значними *симптомами порушень* визнають наявність таких рис психічної незрілості: залежність від чужої думки та ситуації, нездатність активно впливати на неї, слабкість реакції на критику, невиявлення власних вольових настанов, слабкість самоконтролю, саморегуляції, поєднання інфантильності з афективною збудливістю, стійкий психологічний бар'єр з дорослими.

У психолого-педагогічній літературі існує диференційований підхід до характеристики поведінки з відхиленням. Зокрема, Л. Зюбін виділяє чотири варіанти поведінки з відхиленням:

- 1) відхилення, яке не є порушенням загальноприйнятих етичних норм. Це може бути поведінка, яка не відповідає віку дитини за її нормального психічного розвитку (наприклад, підлітку подобається гратися з дитячими іграшками);
- 2) порушення загальноприйнятих норм, які не є правопорушенням (наприклад, егоїзм, замкненість, скупість, недовірливість, жорстокість, які, якщо їх не подолати, можуть призвести до правопорушення);
- 3) правопорушення, тобто поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного чи кримінального законодавства;
- 4) поведінка з відхиленням, що зумовлена патологічними факторами, захворюваннями (може бути у підлітків із психопатологічними рисами особистості, невротиків, психічно хворих людей) [9, с. 175].

Вчений С. Беличева класифікує поведінку з відхиленням як стійкий вияв відхилення від соціальних норм, що формується під впливом несприятливих умов соціального розвитку і соціалізації. Відповідно розрізняють:

- поведінку з відхиленнями соціально-пасивного типу, яка виражається у прагненні втекти від активного суспільного життя, ухиленні від своїх громадянських обов'язків, небажанні розв'язувати як особисті, так і соціальні проблеми (ухиляння від навчання і роботи; бродяжництво, втечі

з дому, занурення у світ штучних ілюзій за допомогою алкоголю, токсичних і наркотичних речовин, суїцид);

- поведінку з відхиленнями корисливої спрямованості, яка проявляється у проступках і правопорушеннях, пов'язаних з прагненням отримати майнову вигоду, матеріальну підтримку (крадіжки, спекуляції тощо);
- поведінку з відхиленнями агресивної орієнтації, що проявляється в діях, спрямованих проти особистості (образа, хуліганство, побиття, нанесення тілесних ушкоджень [4, с. 67]).

Умовно всі відхилення від норми можна розділити на чотири групи: фізичні, психічні, педагогічні та соціальні.

Фізичні відхилення від норми пов'язуються із здоров'ям людини і визначаються медичними показниками: антропометричні відхилення, відхилення пов'язані із втратою здоров'я (хвороби, які тимчасово обмежують життєдіяльність; хвороби, які обмежують виконувати якусь роботу в процесі життєдіяльності; хвороби, які призводять до недієздатності людини).

До відхилень у фізичному розвитку належать хвороби, порушення зору, слуху, опорно-рухового апарату.

Міжнародна організація інвалідів розробила соціальну модель інвалідності, визначила поняття “порушення”, “інвалідність”. *Порушення* — це функціональне обмеження інвалідів, що спричинене фізичними, інтелектуальними чи сенсорними вадами. *Інвалідність* — втрата або обмеження можливості вести нормальне життя у суспільстві щодо реалізації рівних прав внаслідок фізичних чи соціальних бар'єрів. Вважається, що термін “порушення” більш точний, ніж “вада” і “розлад”, тому що вмщує не тільки розлади і дефекти, а й інші аномалії — втрату органа, кінцівки, частини тіла.

Під соціальним відхиленням розуміється така вада інваліда, яка впливає із порушення чи обмеження життєдіяльності, через що людина не може виконувати в повному обсязі звичну для неї роль у житті.

Психічні відхилення від норми пов'язуються з розумовим розвитком дитини, його психічним недоліком. До цієї групи

відхилень належать: затримка психічного розвитку; розумова відсталість (олігофренія); порушення мови (заїкуватість, дефекти вимови, читання і письма); порушення емоційно-вольової сфери (аутизм, суїцид); обдаровані діти.

2.2. Причини виникнення девіантної поведінки

У науковій психолого-педагогічній літературі (М. Алемаскін, А. Белкін, Л. Зюбін, О. Кочетов, І. Невський та ін.) дослідники розглядають проблему девіацій з погляду вікового підходу й суспільної активності школярів, на основі чого виділяють чотири групи дітей: 1) важковиховувані діти, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують дисципліну, правила поведінки (прогулюють, влаштовують бійки), проявляють деякі негативні якості (грубість, брехливість, нечесність); 2) педагогічно запущені підлітки, які негативно ставляться до навчальної і суспільно корисної діяльності, систематично порушують дисципліну і норми моралі, допускають проступки (прогули, бійки, паління, вживання вина), постійно проявляють негативні якості особистості (грубість, лінь, нечесність, жорстокість); 3) підлітки-правопорушники — важковиховувані чи педагогічно запущені підлітки, які здійснили правопорушення (дрібна крадіжка, хуліганство тощо), порушують адміністративні та інші норми, перебувають на обліку в інспекції у справах неповнолітніх чи направлені комісіями у справах неповнолітніх до спецшкіл чи спецпрофтехучилищ; 4) неповнолітні злочинці — педагогічно запущені підлітки та юнаки, які вчинили кримінальний злочин, порушили правові норми та направлені судом у виховно-трудові колонії [1].

Як будь-яка дія, девіантна поведінка має мету або мотив, які зумовлені психобіологічними особливостями особистості, її віковими особливостями, соціальним досвідом, загальним розвитком.

Відповідно, зазначають російські науковці О. Гонєєв, Н. Ліфінцева, Н. Ялпаєва, девіантна поведінка підлітка може проявлятися у декількох площинах:

- як особливості окремих психічних процесів (підвищена рухомість нервових процесів чи їх загальмованість; їх стійкість чи слабкість; підвищена активність чи пасивність дитини; зосередженість і розсіяність; балакучість чи замкнутість; імпульсивність і непередбачуваність, підвищена збудливість і афективність тощо);
- як соціально зумовлені якості особистості і риси характеру (неорганізованість, незібраність, лінь, неухайність, недисциплінованість, брехливість, капризність, упертість, грубість, озлобленість, агресивність, жорстокість);
- як низька загальна культура, негативне ставлення до моральних норм і правил, до оточуючих людей (неохайність, безтактність, байдужість, необов'язковість, невиконання завдання, пропуски занять, прогули, бродяжництво, конфлікти з ровесниками і дорослими, копіювання зразків асоціальної поведінки, орієнтація на вузькогрупові інтереси та цінності);
- як шкідливі звички (паління, вживання алкоголю, токсичних і наркотичних засобів, захоплення азартними іграми) [5, с. 176].

Групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості

Соціально-економічні: нестабільність економіки; зниження рівня життя людей; майнове розшарування суспільства; обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку; безробіття; доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх; широка реклама алкогольних напоїв, психоактивних речовин; зниження рівня соціальної безпеки.

Соціально-педагогічні: криза суспільної свідомості, зміни в ціннісних орієнтаціях населення; фактори, що проявляються у дефектах шкільного, сімейного чи громадського виховання (навчальна дезадаптація, дисгармонія у внутрісімейних стосунках, гіперопіка, асоціальність сім'ї, жорстоке або байдуже ставлення до дитини тощо).

Соціально-культурні: відсутність чи недостатність позитивного емоційного контакту з батьками; нестабільність.

Морально-етичні: низький моральний рівень вихованості суспільства, знищення цінностей, особливо духовних, утвердження прагматизму й практицизму, байдужість до чужого горя і страждань, а також байдуже ставлення до різних проявів девіантної поведінки.

Психологічні: прагнення бути незалежним від дорослих; бажання бути визнаним у групі однолітків; потяг до самоствердження; несформована система моральних цінностей; бажання виглядати дорослим; потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації; підвищена тривожність, низька самооцінка; інфантилізм; акцентуації характеру, психопатії; наявність у дитини психопатології чи акцентуації, які виражаються у нервово-психічних захворюваннях — психопатії, неврастенії, стан у межах норми; психопатологічні синдроми (депресія, мстивість тощо); негативні риси характеру (заздрість, лінощі, жадібність).

Біологічні: порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; наслідки спадковості (розово відсталі діти, дефекти мови, слуху, зору, фізичні, нервові зрушення); психофізіологічні (конфліктні ситуації, хімічні та радіаційні забруднення середовища); фізіологічні (дефекти мови, зовнішній непривабливий вигляд, який викликає негативізм в оточуючих) [2].

Класифікація девіантної поведінки (М. Нікітін):

- особливості у взаємовідносинах і спілкуванні з педагогом (важкі, важковиховувані, некеровані, дезорганізаційні);
- спосіб життя дітей у родині, соціально-побутові умови (бездоглядність, безпритульність, соціальна запущеність);
- специфіка помилок і недоліків у процесі виховання (педагогічно запущені);
- рівень розвитку моральних якостей (діти з відхиленнями у моральному розвитку);
- невідповідність дій Закону, правовим нормам (неповнолітні правопорушники) [13, с. 78].

Дослідниця В. Оржеховська класифікує поведінку з відхиленнями за такими типами: конфліктно-ситуаційний тип з переважаючою позитивною спрямованістю, неврівноважено-ситуаційний тип з переважаючою негативною спрямованістю, нестійкий тип з переважаючою негативною спрямованістю [14, с. 134].

Типовими проявами девіантної поведінки можуть бути ситуаційно обумовлені дитячі та підліткові поведінкові реакції:

- демонстрація, агресія, виклик, самовільне і систематичне відхилення від навчання чи трудової діяльності;
- систематичні втечі з дому і бродяжництво, п'янство і алкоголізм дітей та підлітків;
- рання наркотизація і пов'язані з нею асоціальні дії;
- антисуспільні дії сексуального характеру;
- спроби суїциду [3].

Під час визначення суб'єктивної сторони девіацій керуються поділом на дві групи:

- девіантна поведінка, орієнтована на зовнішнє середовище (екстравертивна) — вона може бути цільовою, заздалегідь запланованою (корисливі та інші цілеспрямовані протиправні діяння і аморальні вчинки) або афективною (насильницькі злочини, сварки в родині);
- девіантна поведінка, орієнтована суб'єктом на самого себе (інтровертивна) — пияцтво й алкоголізм, наркоманія, самогубство та ін. [16].

Соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення, позитивні можуть бути засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. У разі позитивних девіацій, найімовірніше, йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Це — соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична.

Негативні девіації, як правило, пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не здатна

адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. На думку вченого Л. Філонова, у таких випадках можуть спрацювати спеціальні захисні механізми, за допомогою яких людина виправдовує порушення норм:

- по-перше, це хибні уявлення про те, що існують люди, яким усе дозволено (“Правила існують лише для посередностей, а я не такий”);
- по-друге, ігноруються, знецінюються самі соціальні норми (через смислові бар’єри, коли норми сприймаються як повчання, що вже набридли, або як несправедливі, або як такі, що втратили соціальну чинність, тощо).

Негативні девіації — це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид. Через таку девіантну поведінку проходять негативні витoki соціуму. Внаслідок відхилень від нормальної поведінки відбувається руйнація спокійного устрою життєдіяльності.

Девіантна поведінка може мати різноманітну структуру і динамічні характеристики, формуватися як ізольоване явище або явище групового порядку, поєднувати в собі декілька форм або виражатися в єдиній формі, бути стійкою або нестійкою, мати різну спрямованість і соціальну значущість.

За кількістю учасників девіантна поведінка поділяється на індивідуальну та групову.

Індивідуальні (ізолювані) девіації містять усі клінічні форми і типи поведінки, що відхиляється, за яких вона не залежить від поведінки тих, хто оточує девіанта. Порушення правових, етичних або естетичних норм відбувається в такому випадку поза зв’язком із мікросоціальними паттернами поведінки. Нерідко індивід свідомо прагне до вибору ізольованої девіації, бажаючи кардинально відрізнятись від оточення або конфронтуючи з ним. Особливо яскраво індивідуальні девіації виявляються при психопатологічному і патохарактерологічному типах поведінки, що відхиляється.

Відомий лише один різновид *групової психопатологічної девіантної* поведінки, який має назву індукованої девіації — сфор-

мованого за механізмами прямого або непрямого навіювання індивідам норм поведінки і паттернів осмислення дійсності, проведеного авторитетною для них людиною, яка знаходиться в хворобливому психічному стані (класичний приклад — індукована маревна поведінка близьких родичів психічно хворого).

До *ізольованих девіацій* відносяться комунікативні форми поведінки (аутистична та нарцистична поведінка, гіпертовариськість), аутоагресивна поведінка у вигляді суїцидальних спроб (хоча можливі і групові форми так званих ритуальних суїцидів), порушення харчової поведінки (анорексія або булімія), аномалії сексуальної поведінки і розвитку, надцінні психопатологічні захоплення (“філософічна інтоксикація”, кляузництво і кверулянство, різновиди маній — клептоманія та ін.), зловживання речовинами, що викликають зміни у психічній діяльності (наркотична та інша залежність).

Найчастіше спостерігаються *групові девіації*. Їх відмінною рисою є схожість форм девіантної поведінки у близького оточення, авторитетних осіб в референтній групі. Переважна більшість вікових (особливо підліткових) варіантів поведінки, що відхиляється, належить до групових (наприклад, спортивний, музичний або релігійний фанатизм, колекціонування і “параноя здоров’я”, як правило, формуються не ізольовано, а в групі). Часто такі девіації не можуть існувати поза групою, а недотримання певних норм поведінки призводить до ізоляції людини.

За тривалістю девіантні форми поведінки можуть бути *стійкими (постійними) і нестійкими (тимчасовими)*.

Для *тимчасових девіацій* характерна мала тривалість існування поведінки, що відхиляється, часто пов’язана з груповим тиском і неможливістю бути поза групою. Так, підліток може проявляти девіантні форми поведінки лише протягом терміну знаходження в таборі відпочинку разом із однолітками, бути агресивним тільки в групі; людина, яка нейтральна щодо спиртних напоїв, зловживає ними під психологічним тиском товаришів.

До *постійних девіацій* відносять такі форми поведінки, які мають тенденцію до тривалого існування і слабку залежність від зовнішньої ситуації. Вони складають більшість девіантних

форм поведінки. Стійкі *девіації* характеризуються, як правило, монофеноменологічністю, тобто в поведінці людини переважає лише якась одна форма поведінки, що відхиляється.

За *нестійкої девіації* наявна схильність до частоті зміни феноменологічних проявів девіації. Наприклад, у людини можуть чергуватися девіації у вигляді зловживання наркотичними речовинами і порушення харчової поведінки.

За ступенем організованості вирізняють *стихійні* і *сплановані, структуровані (організовані) і неструктуровані (слабоорганізовані)* різновиди поведінки, що відхиляється.

Стихійні девіації мають схильність до швидкого, хаотичного і неспланованого формування. Вони виникають під впливом зовнішніх обставин. У такому випадку девіантна поведінка спеціально не запланована, проте і не вилучена з поведінкової програми. Збіг обставин та емоційний настрій індивіда виявляються вирішальними у формуванні неадекватної поведінки, а провокуючим моментом можуть стати дії оточуючих. *Сплановані девіації* наділені такими характеристиками, як регламентованість, заданість і строга окресленість. До спланованих девіацій відносяться, наприклад, гемблінг (захоплення азартними іграми) і вживання алкоголю.

У рамках групових девіацій можливі різні ступені згуртованості навколо різновиду поведінки, що відхиляється. Так, сектантство передбачає високу згуртованість і структурованість, а для групи фанатиків-філателістів характерна мала організованість.

Під структурованою (*організованою*) *девіацією* розуміється групова форма поведінки, в рамках якої чітко розписані ролі всіх її учасників. Для реструктурованого (*слабоорганізованого*) різновиду групової девіантної поведінки характерна відсутність ієрархічних взаємин, регламентації вчинків.

За спрямованістю девіантні форми поведінки можуть бути також *експансивними* і *неекспансивними, альтруїстичними* і *егоїстичними*.

Експансивні девіації характеризуються вторгненням у життя і діяльність оточуючих людей, часто схильністю ігнорувати

їхні інтереси і навіть робити замах на їхні свободи (наприклад, агресивна або гіпертовариська поведінка, сексуальні аномалії).

За *неекспансивних девіацій* індивід своєю поведінкою формально може не зачіпати інтереси оточуючих (наприклад, порушення харчової поведінки). Неекспансивні девіації характеризуються таким станом життєдіяльності, коли неадекватна і неефективна активність призводить до особистісної деградації або блокування особистісного зростання.

Переважну більшість девіантних форм поведінки можна назвати егоїстично орієнтованими. *Егоїстичні девіації* відрізняються націленістю на отримання задоволення або особистої вигоди. Зловживання алкоголем, наркотичними речовинами, сексуальні девіації і перверсії просочені бажанням і прагненням індивіда отримати нові відчуття, “ублажити себе”, мають виразну гедоністичну спрямованість.

Альтруїстичні девіації, навпаки, спрямовані на благо інших людей, нерідко поєднуються з схильністю до самопожертвування і “самоприниження”. Альтруїстичні цілі може переслідувати суїцидальна поведінка, якщо людина закінчує життя самогубством заради близьких, божества, якому поклоняється, або “заради всього людства” (навіть тероризм може мати альтруїстичні суїцидальні риси).

За параметром усвідомленості та критичності можна виділити усвідомлювані і неусвідомлювані девіації.

Усвідомлювані девіації є формами поведінки, які людина усвідомлює як такі, що відхиляються від норми, і відносно яких вона відчуває негативні емоції і бажання їх виправити. Втім, така критичність частіше має хвилеподібний характер (наприклад, при алкоголізмі).

Неусвідомлювані девіації, як правило, зустрічаються в рамках психопатологічного типу девіантної поведінки на базі психічних розладів. Вони характеризуються повною спорідненістю девіантної форми поведінки з особою девіанта, переконаністю в тому, що така поведінка адекватна вчинкам і ставленню до нього оточуючих, а також відсутністю прагнення змінити будь-що в своїй поведінці.

Девіантна поведінка та схильність до неї є проявом внутрішнього стану особистості, і, як стверджує науковець Л. Б. Шнейдер, детермінується за таких умов:

- прагнення одержати сильні враження;
- захворювання дитини;
- підвищена збудливість, невміння контролювати себе;
- неблагополучна ситуація в родині, неповні родини;
- прагнення до самостійності й незалежності;
- брак знань у батьків про те, як справлятися з важкими педагогічними ситуаціями;
- відставання у навчанні;
- зневага з боку однолітків;
- нерозуміння дорослими труднощів дітей;
- недостатня впевненість дитини в собі;
- негативне оцінювання дорослими навичок дітей;
- стресові життєві ситуації;
- напружена соціально-економічна ситуація в житті дитини (погана забезпеченість, безробіття батьків);
- приклади насильства, жорстокості, безкарності, отримані зі ЗМІ;
- надмірна зайнятість батьків;
- конфлікти з батьками;
- надмірні заборони з боку батьків (педагогів);
- постійні дорікання, сварка в родині;
- слабкість інтелектуальної сфери дитини;
- підвищена комунікативність дітей;
- низький рівень емоційно-вольового контролю у дітей;
- самотність, нерозуміння іншими;
- зайвий контроль, авторитарність батьків (педагогів);
- нездатність дітей протистояти шкідливим впливам;
- генетична схильність;
- нерівномірність психофізичного й статевого дозрівання;
- відсутність навичок соціальної поведінки;
- зниження культури, інтелектуального рівня;
- маса вільного часу;
- нудьга, “просто так”;

- бажання звернути на себе увагу;
- вплив вулиці [16].

Також найсприятливішими умовами девіантної поведінки для таких підлітків є: відсутність установки на працю і навчання; відсутність самоконтролю, чутливість до сторонніх впливів, до гострих переживань, потяг до діяльності у неформальній підлітковій групі, неадекватна самооцінка. Типологічні риси особистості з девіантною поведінкою: слабка адаптація до нових ситуацій, конфліктів, підвищена тривожність, психічна незрілість, депресивність, вживання наркотиків, алкоголю.

Процес розвитку девіантної поведінки науковці класифікують:

1) на *першому етапі (ситуативному)* — виявляються лише окремі симптоми девіантної поведінки, зокрема, неслухняність, невиконання окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот. Ці симптоми можуть вказувати на необхідність зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю з боку оточуючих. Якщо це не вдається, особистість або сама справляється з власними проблемами, або ж девіантна поведінка закріплюється;

2) *другий етап (стійких порушень)* — можна охарактеризувати через стійке порушення соціальних та моральних норм, вимог та перші прояви делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень. Тут уже є можливим входження до малих груп з вираженою асоціальною спрямованістю. На цьому етапі особистість може і не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям і настановленням;

3) на *третьому етапі* девіантна поведінка характеризується накопиченням соціального досвіду в здійсненні делінквентних дій і наближається до кримінальної (крадіжки, насилля, проституція та ін.);

4) *четвертий, кримінальний етап* девіантної поведінки особистості пов'язаний із багаторазовими проявами стійкої соціально небезпечної поведінки, входженням до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості;

5) на *н'ятому, деструктивному етапі*, йдеться про стійку, особливо небезпечну девіантну поведінку, тяжкі соціальні відхилення, стабільне відчуження особистості від суспільства, його норм і цінностей.

2.3. Психологічні особливості делінквентної та адиктивної поведінки

Девіантну поведінку як один із видів відхилення, пов'язаний із порушенням відповідно до вікових категорій соціальних норм і правил поведінки, які властиві для мікросоціальних відношень (сімейних, шкільних) і малих соціальних груп можна назвати антидисциплінарним.

Антидисциплінарні (антисоціальні) девіації за правовими ознаками поділяють на делінквентну та злочинну поведінку, що передбачає найбільш жорсткі суспільні санкції. Головним критерієм тут виступають законодавчо закріплені уявлення про суспільну безпеку, якій протиставляються визначені соціально схвалювані стандарти поведінки, такі, як, наприклад, безконфліктність, конформізм, підкорення особистих інтересів суспільним тощо. Відповідно до ступеня небезпечності як для особи, так і для суспільства, можна виокремити такі *рівні розвитку девіантної поведінки*:

- поведінка, що не схвалюється іншими (епізодичні витівки, бешкетництво);
- поведінка, що засуджується іншими (періодичні витівки, бешкетництво);
- морально негативні вияви і вчинки;
- делінквентна поведінка;
- злочинна поведінка;
- деструктивна поведінка.

Щодо аморальної поведінки, то йдеться про сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і насамперед до загальнолюдських цінностей (ще раз підкреслимо — мораль не є безальтернативною нормою, і навіть вбивство може бути морально виправдане);

до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський осуд. Іноді аморальна поведінка, наприклад, статева розбещеність, супроводжується зниженням моральних критеріїв у суспільстві загалом. Проте слід враховувати, що зниження моральності у поведінці може бути й своєрідною формою адаптації, коли певний моральний регрес стає передумовою початку нового етапу розвитку, особливо в умовах аномії.

Делінквентність (англ. “провинність”) — психічна готовність до правопорушення. Це поняття характеризує випадки вчинків, які постійно повторюються і є асоціальними за спрямованістю.

Делінквентна поведінка, за М. Галагузовою та ін., на відміну від девіантної, характеризується як асоціальні проступки дітей і підлітків, які повторюються і формуються у певний стереотип дій, що порушують правові норми, але не тягнуть за собою кримінальної відповідальності. Науковець О. Безпалько характеризує *делінквентну поведінку* — це сукупність протиправних вчинків людини, за які в особливо важких випадках може накладатися покарання згідно статей цивільного та кримінального кодексів [16, с. 76].

Типовими проявами делінквентної поведінки є агресивно-насильницька поведінка, побої, образи, підпали, садизм відносно іншої людини; корислива поведінка (дрібні крадіжки, вимагання та інші дії, пов'язані з прагненням одержати матеріальну вигоду); розповсюдження та продаж наркотиків [19, с. 216].

Під делінквентною поведінкою вчені [2; 14; 16; 19] визначають сукупність протиправних вчинків та злочинів, які за особливо важких випадків може накладатись покарання згідно статей цивільного та кримінального кодексів. Така поведінка вбачається у суперечності норм і оцінювань поведінки у близькому оточенні, заниженій самооцінці підлітків; неблагополучних сімейних стосунках; розбіжності норм і оцінювань різних груп; вживанні алкоголю, наркотиків (до цієї групи застосо-

вується термін “адиктивна поведінка”); відчуження від дорослих і негативного самоствердження; негативному наслідуванні окремих асоціальних типів.

Делінквентна поведінка характеризується психологічною схильністю до асоціальних вчинків, які не призводять до кримінальної відповідальності. Тобто діти скоюють дрібні вчинки, які ґрунтуються на стереотипних діях. Здебільшого — це агресивні насильства вдома і в класі; втечі з дому, вимагання, татування, носіння сережок, блукання.

Втечі з дому для сучасних дітей — це реакція на неблагополучне середовище виховання через педагогічну некомпетентність батьків, підвищену комунікативність дітей, вплив товаришів. Діти покидають дім через неправильно обраний батьками стиль спілкування, емоційну депривацію, за компанію з товаришем.

Різні форми девіантної та делінквентної поведінки передують *кримінальній поведінці неповнолітніх*, що трактується як протиправний вчинок, який з досягненням віку кримінальної відповідальності є основою для порушення кримінальної справи за певними статтями кримінального кодексу [19, с. 216].

До протиправних дій відносять правопорушення. *Правопорушення* — це суспільно шкідливе або небезпечне, протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене деліктоздатною особою і є таким, що тягне за собою настання юридичної відповідальності [11, с. 73]. Кожне правопорушення є конкретним і відповідно характеризується певними ознаками. До таких ознак вчені М. В. Логвінова і В. В. Кафарський відносять:

- суспільну шкідливість, небезпечність правопорушення, тобто заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом;
- протиправність діяння означає суперечність його конкретній нормі права, що може виражатись або в невиконанні юридичних обов’язків, або у зловживанні правом;
- відбиття в діях або в бездіяльності. Дія розуміється як фізична, активна, суспільно небезпечна, протиправна поведінка винної особи, а бездіяльність — суспільно небезпеч-

на поведінка особи, що виявляється в ухиленні від дій, які вона повинна була і могла здійснити в силу закону чи взятого на себе зобов'язання;

- деліктоздатність особи, що скоїла правопорушення. Деліктоздатність — це закріплення в законодавстві і забезпечена державою здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею правопорушення;
- винність особи, що скоїла правопорушення;
- юридична відповідальність винної особи має бути обов'язково передбачена в санкції відповідної правової норми [11, с. 73].

Отже, правопорушення виступає як найбільш шкідливий різновид протиправної поведінки і тому забороняється законом, а за його вчинення передбачається юридична відповідальність. Ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є *мотив і мета*. Мотив — це ті внутрішні міркування, якими керується суб'єкт при вчиненні правопорушення. Мета — це результат, що існує у свідомості винного, якого він хоче досягнути, вчиняючи правопорушення.

Залежно від ступеня шкоди правопорушення поділяються на *проступки* (шкідливі правопорушення) і *злочини* (суспільно небезпечні, винні діяння, заборонені кримінальним законом під загрозою покарання).

Серед типових проступків неповнолітніх відносять лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, бешкетування, порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, викрадення автотранспортних засобів, хуліганство. До злочинів відносяться зґвалтування, вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень тощо.

Делінквентна поведінка виражається не тільки у зовнішній дії поведінки, а й у внутрішній, особистісній.

Передумовою делінквентної поведінки є важковиховуваність.

Девіантну поведінку можна класифікувати на дві групи:

1. Поведінка, яка відхиляється від норм психічного здоров'я (наявність психопатології).

2. Антисоціальна поведінка, що порушує соціальні та культурні норми, особливо правові. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, коли серйозні і караються кримінальним законодавством, то є злочинами.

На психолого-педагогічному рівні розуміння проблеми адиктивної поведінки, схильність до такої поведінки є своєрідним проявом внутрішнього стану особистості, що детермінується комплексом умов та факторів.

Підлітковий та юнацький вік входять у групу підвищеного ризику, тому що для них властиво:

- внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи із психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою “Я – концепції”;
- невизначеність соціального стану підлітків та молоді;
- суперечності, зумовлені змінами механізму соціального контролю: дитячі форми контролю вже не діють, а нові, дорослі, які передбачають свідому дисципліну і самоконтроль, ще не склались [2].

Вивчення проблеми делінквентної поведінки переконує в необхідності комплексного підходу до факторів, що зумовлюють можливості відхилення, зокрема єдності соціально-психологічних, соціально-біологічних, соціально-економічних, педагогічних аспектів.

Психолог Л. С. Виготський підкреслював, що відсутність позитивного емоційного контакту з батьками є можливим фактором адиктивної поведінки особистості. Почуття, що глибоко переживаються людиною, не тільки впливають на її самопочуття і стають мотивами багатьох її вчинків, а й змінюють людську поведінку. Надмірна акцентуація якоїсь емоції чи почуття (позитивної чи негативної), як правило, має негативні наслідки і може призвести до різноманітних відхилень емоційно-чуттєвої сфери особистості.

Державний інститут проблем сім'ї та молоді виокремлює шість основних причин злочинної поведінки неповнолітніх:

- соціальні та економічні аспекти становища сучасного українського суспільства;
- функціональна неадекватність сім'ї;

- відчуження від шкільного середовища;
- вади та обмеженість соціалізації дітей в інтернатних закладах;
- проблеми в організації дозвілля; негативний вплив засобів масової інформації.

Психологи виокремлюють такі групи делінквентних осіб: 1) індивіди, які здійснюють правопорушення під впливом певних обставин чи оточуючих людей; 2) особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників та правових норм; 3) люди, які випадково вчиняють правопорушення; 4) особи, які свідомо порушують правові норми.

Термін “адиктивна поведінка” (від англ. *addiction* — пагубна звичка, пристрасть) запропонований американським дослідником А. Міллером у 1984 р. У наркологічній практиці цей термін був поширений вченими С. Кулаковим та А. Личко щодо означення зловживання індивідом наркотичними речовинами ще до сформованості у нього психофізичної залежності. Потім його зміст було доповнено і переведено у психолого-педагогічну практику.

Адиктивна поведінка — один із різновидів девіантної поведінки, що характеризується непереборним бажанням переживати інтенсивні емоції за допомогою штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності. Адиктивну особу відрізняють: прагнення до відходу від реальності та ознаки особистісної незрілості (невиявлення інтелектуальних та духовних інтересів, моральних норм, нестійкість, безвідповідальність, почуття стабільності та ін.). Адиктивна поведінка передує формуванню патологічної залежності від психотропних речовин, тобто негативна пристрасть людини до хімічних речовин ще не досягає стадій психічної та фізичної залежностей, тобто захворювання на наркоманію, алкоголізм і токсикоманію.

Виділяють наступні психологічні особливості осіб із адиктивними формами поведінки:

- знижена стійкість щодо труднощів повсякденного життя поряд із достатньою стійкістю у кризових ситуаціях;

- прихований комплекс неповноцінності у поєднанні з зовнішніми проявами неперевершеності;
- зовнішня соціабельність у поєднанні зі страхом перед стійкими емоційними контактами;
- неправдивість;
- прагнення звинувачувати інших, знаючи, що вони невинні;
- уникнення відповідальності за прийняття рішень;
- стереотипність поведінки;
- залежність;
- високий рівень тривожності.

Мотивацією поведінки адиктивних осіб є спроба змінити спосіб життєдіяльності, який найчастіше визначається ними в поняттях “сірий”, “нудний”, “монотонний”, “апатичний”. Таким людям не вдається знайти в реальності такі сфери діяльності, що здатні надовго привернути увагу чи викликати виразно позитивну емоційну реакцію. В той же час адиктивна активність має вибіркового характеру — особа може виявляти незвичайну активність задля досягнення мети, яка, нехай і тимчасово, приносить задоволення, відволікає зі світу емоційної стагнації (бездушності).

Сутність адиктивної поведінки полягає в тому, що, прагнучи відійти від реальності, люди намагаються штучним шляхом (алкоголь, наркотики, ліки, токсичні речовини та ін.) змінити свій психічний стан, що створює ілюзію безпеки, відновлення рівноваги. Схильна до адикцій людина зазвичай не сприймає того, що вважається в суспільстві нормальним: необхідність займатися певною діяльністю, дотримуватись правил, традицій, норм.

Учені Ц. Короленко, Н. Дмитрієва розрізняють три види адикцій:

- *хімічні адикції* (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії);
- *нехімічні адикції* (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг); комп’ютерні адикції; любовні адикції та адикції уникання; сексуальні адикції, трудового лізму; інтернет-залежності; спортивні адикції, (адикція вправ); адикція до витрачання грошей та ін.);

- *проміжні форми адикції* (анорексія — відмова від їжі; булімія — прагнення до постійного споживання їжі).

Психопатологічний тип девіантної поведінки ґрунтується на психопатологічних симптомах і синдромах, які є проявами певних психічних розладів і захворювань. Серед найбільш типових підліткових девіацій вчені виокремлюють дисморфоманію, дромоманію, піроманію, клептоманію, гебоїдну поведінку (В. Гурьєва, В. Семке, С. Суханов, Б. Єржабкова та ін.); агресивну та аутоагресивну поведінку, патологічну сором'язливість (В. Василевський, Т. Донських, Ц. Короленко та ін.).

Дисморфоманія полягає у хибній упевненості підлітка про наявність у нього фізичних недоліків. Психічний стан таких підлітків характеризується комплексом неповноцінності, прагненням кардинально змінити свою зовнішність за допомогою радикальних засобів (пластична операція, постійне голодування, надмірні фізичні навантаження тощо). У поведінці таких підлітків спостерігається різке обмеження кола спілкування, занурення у власну проблему, постійний аналіз власної зовнішності.

Дромоманія характеризується втечами дитини з дому чи школи, поїздками в інші райони міста чи населені пункти, прагненням до подорожування, бродяжництва.

Піроманію називається хворобливий потяг до підпалювання, пожеж.

Клептоманія — поведінка дитини, що полягає у пристрасті, нездоланному потягу до крадіжки без наміру збагачення.

Гебоїдна поведінка підлітків характеризується інфантильним егоцентризмом, надмірним прагненням до самоствердження з жорсткою опозицією до оточуючих, повним ігноруванням моральних норм та цінностей, схильністю до імпульсивної агресії, відсутністю відповідальності, інтересу до продуктивної позитивної діяльності при посиленому патологічному прагненні до всього, що пов'язано з насильством, знущанням, терористичними актами. Гебоїдна поведінка тісно пов'язана з підлітковою агресією, що визначається Л. Шнейдер як один із видів девіантної поведінки. В основі *агресивної поведінки неповнолітніх* — дії, спрямовані на нанесення фізичної чи психічної

шкоди іншому, внаслідок яких мають місце “згубні” для жертви наслідки [26].

Аутоагресивна поведінка проявляється у двох формах: самогубство (суїцид) та самотравмування (парасуїцид). Під *суїцидальною поведінкою* розуміють різні форми активності людей, які зумовлені прагненням позбавити себе життя і є засобом розв’язання особистісної кризи, що виникла при зіткненні особистості з перешкодами на шляху задоволення її найважливіших потреб.

Базисною характеристикою великої кількості адиктивних осіб є залежність, за якої, наприклад, хтось погано зносить самоту — готовність до значних зусиль, щоб її уникнути; відчуття спустошеності або безпорадності, коли обривається близький зв’язок; страх бути знехтуваним; легка уразливість за щонайменшої критики або несхвалення з боку інших тощо.

Форми адиктивної поведінки мають принципово схожі психологічні механізми. Внаслідок цього виокремлюють такі загальні ознаки адиктивної поведінки.

1. Залежна поведінка виявляється у стійкому прагненні особистості до зміни психофізичного стану. Будь-який об’єкт залежності (алкоголь, наркотик тощо) дозволяє особі випробувати значущі для нього переживання, до яких він прагне, але не може досягти самотійно.

2. Формування адикції супроводжує зниження контролю особистості над прагненням до об’єкта залежності. Це прагнення особистість переживає як імпульсивно-категоричне, непереборне, ненасичуване. Зовнішньо це може виглядати як боротьба з самим собою, а частіше — як втрата самоконтролю спочатку над своєю поведінкою, а потім і над своїм життям.

3. Адиктивна поведінка — це безперервний процес формування й розвитку залежності. Адикція нерідко має нешкідливий початок, але залежність із часом посилюється.

До психологічних особливостей осіб з адиктивною поведінкою можна віднести: знижене подолання труднощів повсякденного життя; прихований комплекс неповноцінності; зовнішня соціабельність, поєднана зі страхом перед стійкими

емоційними контактами; бажання говорити неправду; прагнення звинувачувати інших; схильність уникати відповідальності у прийнятті рішень; залежність; тривожність.

Негативний вплив на формування особистості дитини має також неправильне виховання дорослими. Найбільш розповсюдженими серед неправильних типів виховання у ситуаціях прояву адиктивної поведінки є:

- Виховання з підвищеною моральною відповідальністю, виховання за типом “кумира сім’ї”. Такі позиції дорослих у вихованні своїх дітей можуть призвести до безвідповідальності, пасивності, байдужості, роздратованості, агресивності тощо.
- Відсутність педагогічних знань у батьків та надмірні покарання дітей. Надмірне покарання сприяє розвитку нещирості, замкнутості, хитрості. Особливо сприятливим для цього є підлітковий вік, коли недостатня зрілість особистості заважає їй не тільки повно і глибоко усвідомити ситуацію, а й правильно зрозуміти її соціально-правові наслідки.
- Домінуюча безкарність дитини. Коли безкарність систематична, то вона спричиняє безвідповідальність за вчинки, байдужість до себе і оточуючих.
- Сімейне неблагополуччя. Як показує аналіз літератури [7; 19] найчастіше згубна пристрасть у дитини з’являється в родинях, де один із батьків мав судимість (2 %), вів паразитичний спосіб життя (8 %), відбувались конфлікти (14 %).
- Реакція імітації є типовою для поведінки підлітків, як результат наслідування батьків, які ведуть аморальний спосіб життя.

2.4. Основні психолого-педагогічні підходи до профілактики девіантних форм поведінки

Термін “профілактика”, як правило, асоціюється із запланованим попередженням якоїсь несприятливої події, тобто з усуненням причин, здатних викликати небажані наслідки.

Соціальна профілактика — це один із напрямів реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо. Предметом соціальної профілактики в соціально-педагогічній діяльності є незайнятість молоді, бездоглядність дітей і жорстоке поводження з ними, протиправна, агресивна, адиктивна та ризикована поведінка, насильство в молодіжному середовищі, захворювання, спричинені соціальними умовами, способом життя та поведінкою людей, та їх наслідки, суїцидальна поведінка, молодіжний екстремізм і звернення молоді до деструктивних релігійних течій та антисоціальних субкультур тощо [16, с. 134]. Оскільки відхилення можуть бути викликані різними причинами та обставинами, можна виділити кілька типів профілактичних заходів:

- нейтралізуючі;
- компенсуючі;
- попереджуючі виникнення обставин, які сприяють виникненню відхилення;
- ті, що усувають обставини, які сприяють відхиленню в поведінці;
- контролюючі проведену профілактичну роботу та її результати.

Метою профілактичної роботи з молоддю є усунення факторів, що сприяють здійсненню будь-яких протиправних дій.

Індивідуально-психічний фактор містить у собі викривлення особистісних рис, деформацію мотиваційної сфери, недостатню сформованість навичок спілкування, педагогічну занедбаність, можливе відставання у психічному розвитку.

Визначена мета може бути досягнута шляхом рішення таких завдань:

1. Формування у підлітків та молоді позитивних **ціннісних** орієнтацій у процесі навчально-виховної роботи.
2. Залучення молоді до соціально корисної діяльності, розвиток різнобічних інтересів і захоплень.

3. Виховання активної особистості, підтримка ініціативи молоді.
4. Формування якостей громадянина, який дотримується правових норм та володіє основами правової культури.
5. Формування адекватної і позитивної самооцінки.
6. Зміцнення фізичного і психічного здоров'я шляхом здійснення комплексу медичних, психолого-педагогічних та інших заходів.

Профілактична діяльність має здійснюватися з урахуванням таких принципів:

- індивідуально-особистісний підхід;
- опора на позитивні сторони особистості;
- об'єктивність;
- конфіденційність.

Індивідуально-особистісний підхід передбачає глибоке вивчення особистості індивіда, його проблем, складностей, можливих психічних і психологічних відхилень. Відповідно до цього необхідно здійснювати вибір форм і методів профілактичної роботи.

Ефективність профілактичних заходів може бути забезпечена тільки за умови обов'язкової наявності таких складових:

- спрямованість на викорінення джерел дискомфорту як у самій людині, так і в соціальному середовищі, та одночасно створення умов для придбання необхідного досвіду для розв'язання проблем;
- формування в молоді навичок, що сприяють досягненню соціально корисних цілей;
- розв'язання виникаючих проблем, а також попередження їх виникнення.

Аналіз літератури показав, що у профілактичній роботі існують такі підходи:

- інформаційний;
- соціально-профілактичний;
- медико-біологічний;
- педагогічний [3, с. 134].

Науковці виокремлюють два основних види профілактичної роботи: *індивідуальну* і *групову (колективну)*.

Профілактична робота з молоддю повинна мати *індивідуальний* характер і може здійснюватися шляхом:

- проведення індивідуальних бесід і консультацій з метою з'ясування й усунення негативних причин;
- спеціального навчання особистості, яке включає формування правових основ, норм соціально-позитивної поведінки, знань про ризик здійснення протиправних вчинків і дій, про їхні наслідки тощо.

Профілактична робота може носити також і *груповий (колективний)* характер. Вона може здійснюватися через:

- проведення бесід;
- просвітницьку діяльність;
- організацію диспутів та дискусій;
- проведення рольових ігор, в ході яких програються основні ситуації, пов'язані з відхиленнями в поведінці;
- ділову гру;
- організацію екскурсій.

Також можуть бути використані допоміжні методи роботи: самостійна робота з книгою, спостереження і постановка дослідів, вікторини, олімпіади тощо.

Профілактична робота — це комплексна діяльність, яка має спрямовуватися як на внутрішні (психічні та психологічні), так і на зовнішні (родина, оточення, дозвілля) сторони особистості. Тільки в цьому випадку можна досягнути мети, завдання та результату — запобігання виникненню девіацій молоді.

Профілактика девіантної поведінки — це комплекс заходів, спрямованих на її запобігання. Психолого-педагогічне запобігання — це система профілактичних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, чинників і умов, що викликають ті чи інші недоліки в розвитку неповнолітніх.

Запобігання девіантних форм поведінки має бути *етіологічним, комплексним, диференційованим і поетапним*, а головне — мати *систематичний і наступальний характер*. Етіологічність

запобігання полягає в дії на основні чинники (соціальні, психологічні, біологічні), що сприяють формуванню відхилення форм поведінки. Запобігання девіантних форм поведінки має проводитися диференційовано щодо неповнолітніх і дорослих, учнів і батьків, а також враховувати, спрямовані ці заходи на здорових людей або на осіб, нестійких з нервово-психічного боку. І нарешті, запобігання порушень поведінки має бути послідовним і поетапним.

Важливою є *медична профілактика*. Медична профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають таке явище, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих факторів; на раннє виявлення і реабілітацію нервово-психічних порушень і роботу з “групою ризику”, наприклад, з неповнолітніми, у яких виявлено схильність до девіантної поведінки; вирішення спеціальних завдань, зокрема лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки, а також попередження рецидивів у осіб з уже сформованою такою поведінкою.

Соціально-педагогічна профілактика — це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей і підлітків, що сприяють прояву різних видів його активності. Питання соціально-педагогічної профілактики вивчалися такими видатними педагогами, як А. С. Макаренко, С. Т. Шацький та ін. У своїй дослідно-експериментальній роботі вони заклали і розвинули основні принципи, методи і зміст соціально-педагогічної та корекційної роботи з важковиховуваними дітьми та підлітками, де найважливішим чинником виховної та корекційно-реабілітаційної роботи є створене й організоване педагогом виховуюче середовище.

Соціально-педагогічна профілактика спрямована на зміну різних зовнішніх і внутрішніх факторів та умов соціального виховання, або перебудову їхньої взаємодії. Такий вид профілактики передбачає спрямування соціальним педагогом діяльності на формування позитивного виховного впливу мікросоціуму дитини (педагоги, батьки, родина, група однолітків), на

зміну характеру їхніх відносин, впливу на дитину; на уявлення дитини (підлітка) про оточуючих і взаємини з ними; сприяння зміні позиції дитини (підлітка) у відношеннях в соціумі (сприяння, протидія, бездіяльність).

Педагогічна профілактика — це система попереджувальних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, чинників та умов, що спричиняють ті чи інші недоліки (відхилення) у розвитку особистості. Вона здійснюється на тлі загальної гуманізації педагогічного процесу, причому успішність системи пов'язана, передусім, з усіма суб'єктами педагогічного процесу. Науковець Р. В. Овчарова, обґрунтовуючи модель комплексної психолого-педагогічної реабілітації підлітків, пояснює найважливіші елементи гуманізації педагогічного процесу: переорієнтація критеріїв результативності цілісного педагогічного процесу; створення психолого-педагогічних і валеологічних умов гуманізації педагогічного процесу; реалізація різнорівневої моделі змісту освітньої діяльності; освоєння особистісно-орієнтованої моделі взаємодії з дітьми, підлітками; раціональна організація педагогічного процесу; впровадження методів загальної ранньої профілактики; аналіз цілісного педагогічного процесу з позицій гуманізації.

Соціально-педагогічна і психолого-педагогічна профілактика в роботі з неповнолітніми, що мають відхилення у поведінці, розкривають необхідність застосування різноманітних напрямів роботи, мета яких — оптимізація процесу соціалізації підлітка.

Важливу роль відіграє *психологічна профілактика*. У контексті розгляду проблем девіантної поведінки фахівці зазначають значущість поняття “психологічна профілактика” в цілому. Психопрофілактика забезпечує вирішення основного завдання психологічної служби — допомогти батькам і вихователям впоратися з проблемами або поводити себе так, щоб подібних проблем не виникало, а педагогу, психологу — вирішувати проблеми, пов'язані з психічним здоров'ям дітей.

Спеціальні заходи базуються на загальних, проте мають деякі особливості за різних форм девіантної поведінки.

Загальна профілактика — сукупність заходів, спрямованих на створення сприятливих соціально-економічних, соціокультурних та соціально-педагогічних умов, що сприяють сім'ї у виконанні нею своїх функцій з виховання фізично і соціально здорових дітей; з реалізації виховних функцій загальноосвітніми закладами всіх типів щодо забезпечення ними повноцінного розвитку інтересів і здібностей у вихованців, зайнятості суспільно корисною діяльністю в позаурочний час.

Спеціальна профілактика містить корекційно-реабілітаційні заходи, спрямовані на дітей групи ризику, девіантних підлітків, неповнолітніх правопорушників. Вона передбачає використання різноманітних заходів психолого-педагогічної підтримки та соціально-правової допомоги неповнолітніх, захист їх від неухаги батьків, жорстокості, насильства та негативного впливу асоціального середовища. Корекційно-профілактична робота здійснюється у тісній взаємодії школи, сім'ї, організації дозвілля і неформальних груп, різноманітних соціальних інститутів та громадських організацій.

Функції профілактики:

- діагностична (виявлення причин і факторів відхилень у поведінці);
- реабілітуюча (перевиховання, подолання негативних проявів у поведінці);
- координуюча (координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у попередженні і подоланні асоціальної поведінки);
- прогностична (передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітніх та ін.)

Таким чином, соціально-педагогічна діяльність здійснюється в таких напрямках:

1. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх — комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку дітей. Соціальна профілактика містить:

- психологічну і педагогічну допомогу родині (надання педагогічних і психологічних консультацій; лекції та бесіди,

спрямовані на підвищення педагогічної культури батьків; поширення передового педагогічного досвіду; тренінги, спілкування тощо);

- виявлення дітей і груп ризику девіантної поведінки, і проведення превентивних психологічних і педагогічних заходів (встановлення індивідуального педагогічного підходу, психологічна корекція тощо);
- розвиток альтернативних форм навчання і виховання;
- розвиток сфери організації дозвілля для дітей та молоді;
- психолого-просвітницька робота;
- правова освіта дітей та молоді.

Соціальний контроль негативного впливу на підлітка: виявлення факторів кримінального впливу на підлітка в сім'ї, в неформальному оточенні, захист прав дитини.

Соціальна підтримка і реабілітація дітей та підлітків із девіантною поведінкою:

- створення навколо дитини позитивного педагогічного оточення, координація педагогічних впливів;
- психологічна корекція та реабілітація (надання психологічних консультацій, індивідуальна і групова психотерапія, патронаж тощо);
- налагодження сприятливої атмосфери у формальній групі, до якої входить підліток з девіантною поведінкою, поступове залучення такої дитини до життєдіяльності соціально позитивної групи;
- корекція сімейних відносин (за потреби) [21, с. 16].

Методи, спрямовані на виправлення поведінки особистості

I. Метод руйнування негативного типу характеру (метод “вибуху” (за А. С. Макаренком) та метод реконструкції характеру).

II. Методи “реконструкції” характеру підлітка:

- 1) виявлення позитивних якостей підлітка, які необхідно розвивати, удосконалювати, поглиблювати;
- 2) прогнозування позитивного розвитку особистості на підставі виявлених позитивних тенденцій його поведінки, способу життя;

- 3) відновлення позитивних якостей, звичок, здорових потреб;
- 4) видозміни тих негативних якостей, які підліток вважає позитивними, від яких не хоче відмовитися;
- 5) переоцінка негативних якостей;
- 6) відновлення здорового способу життя, за якого негативні якості, шкідливі звички і нездорові потреби неприпустимі.

III. Методи перебудови мотиваційної сфери та самосвідомості:

- 1) об'єктивне переосмислення своїх переваг та недоліків;
- 2) переорієнтування самосвідомості;
- 3) переконання;
- 4) прогнозування негативної поведінки.

IV. Методи попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки:

- 1) заохочення й покарання;
- 2) змагання;
- 3) позитивна перспектива.

Науковець А. Д. Гона зазначає, що поєднання індивідуального та колективного педагогічного і психологічного впливу, застосування різних форм, методів і видів позанавчальної діяльності з корекційно-педагогічної та психологічної роботи з підлітками з поведінкою, що відхиляється, посилює її результативність, допомагає подолати недоліки у розвитку особистості та девіацій у поведінці підлітків реальним, дієвим, а завдання з формування позитивних якостей його особистості цілком здійсненними.

Особлива роль із психокорекційної роботи з девіантними підлітками відводиться сім'ї. Слід зазначити, що результативність корекції спілкування в сім'ях підлітків з девіантною поведінкою залежить від вмiлого поєднання як прямого (психологічна освіта батьків), так і опосередкованого (здійснюється через підлітків, організацію спільної діяльності та спілкування дітей і дорослих в сім'ї, школі, за місцем проживання) впливу на сім'ю.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Перелічити фактори, що детермінують адиктивну поведінку.
2. Пояснити зміст понять “соціальна норма” та “девіація як відхилення від норми”.
3. Розкрити зв'язок між поняттями “дезадаптація” і “девіація”.
4. Запропонувати визначення поняття “дезадаповані підлітки”. Навести приклади.
5. З'ясувати фактори й причини виникнення девіантної поведінки.
6. Проаналізувати структуру взаємодії різних факторів ризику в процесі формування шкільної дезадаптації.
7. Дати характеристику основним видам девіацій.
8. Охарактеризувати делінквентну поведінку дітей і підлітків.

Література

1. *Алемаскин М.* Воспитательная работа с подростками. — М., 1979.
2. *Благута Р. І.* Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006.
3. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К., 2003. — 134 с.
4. *Беличева С. А.* Основы превентивной психологии. — М., 1993. — 195 с.
5. *Гонеев А. Д., Лифинцева Н. И., Ялтаева Н. В.* Основы коррекционной педагогики: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В. А. Сластенина. — М.: Академия, 1999. — 280 с.
6. *Закон України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”* від 24 січня 1995 р.
7. *Закон України “Про охорону дитинства”* від 26 квітня 2001 р.

8. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р.
9. *Зюбин Л. М.* Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися. — М., 1982.
10. *Конвенція ООН про права дитини.* — К., 1999 р.
11. *Логвінова М. В., Кафарський В. В.* Основи правознавства. — К.: Центр навч. л-ри, 2005. — 557 с.
12. *Методика правового виховання учасників /* Под ред. А. В. Мицкевича, В. М. Обухова. — М., 1982. — 223 с.
13. *Никитин А. Ф.* Положительные взаимоотношения трудных подростков с коллективом класса как фактор их перевоспитания. — М., 1974.
14. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.- метод. посіб. — К., 1996. — 352 с.
15. *Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посіб. /* І. М. Трубавіна. — К., 2003. — 132 с.
16. *Социальная педагогика: курс лекций /* Под ред. М. А. Галагузовой. — М.: ВЛАДОС, 2000. — 416 с.
17. *Сухомлинский В. А.* Трудные судьбы. — М., 1967. — 77 с.
18. *Фельдштейн Д. И.* Психологические аспекты изучения современного подростка // Вопросы психологии. — 1983. — № 1. — С. 41.
19. *Шость Н. В., Козир М. К., Ситнік О. М.* Енциклопедія правового захисту неповнолітніх. — К., 1997.
20. *Шевців З. М.* Основи соціально-педагогічної діяльності. — К.: Центр учб. л-ри, 2012. — 246 с.
21. *Харченко С. Я., Краснова Н. П.* Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки. — Харків: Основа, 2012. — 142 с.

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

3.1. Важковиховуваність — основна передумова правових відхилень у поведінці дітей та підлітків

Термін “важковиховуваність” пройшов низку перетворень. Ще у першій половині ХІХ ст. важкими вважали лише дітей з різко виявленими фізичними вадами: сліпих, глухих, глухонімих та ін. Частіше використовували терміни “важке дитинство”, “морально-дефективний”, “бездоглядність” [15].

У загальноприйнятому розумінні, як стверджує В. М. Оржеховська, до важковиховуваних належать фізично здорові діти, у поведінці яких спостерігається неорганізованість, недисциплінованість, хуліганство, правопорушення, опір виховним впливам [15].

Стосовно школярів, які відстають у навчанні, постійно порушують дисципліну на уроках, перервах, виявляють негативізм, конфліктують з однолітками, батьками, скоюють негативні вчинки і правопорушення педагог В. О. Сухомлинський вживав поняття “важкий” без лапок. Зміст цього поняття надзвичайний, тому немає єдиної думки про те, кого з учнів можна віднести до цієї категорії. Кожний вчений-педагог називає певні ознаки важковиховуваності. Так, вчений П. П. Блонський писав, що поняття “важкий учень” можна вживати і в об’єктивному, і в суб’єктивному розумінні. З першої точки зору, важкий учень — такий, відносно якого робота вчителя, вихователя є малопродуктивною. Із суб’єктивної точки зору, важкий учень — такий, з яким вчителю обтяжливо займатись, який вимагає від учителя багато роботи. П. П. Блонський, аналізуючи типологію важких учнів, виокремлює таких, що не встигають,

дезорганізаторів, лінивих, психічно недорозвинених. В основу такої типології закладено провідні причини, які обумовлюють важковиховуваність дитини.

Особливий аспект проблеми важких учнів полягає в тому, що не лише з ними важко, а й їм важко через невизначеність у житті, непідготовленість до нього. А. С. Макаренко підкреслював, що людина погана лише тому, що знаходиться в поганій соціальній структурі, в поганих умовах, а польський педагог Я. Корчак писав, що дитина недисциплінована і зла тому, що страждає.

Підлітковий вік, за словами Д. Й. Фельдштейна: “... важкий період і при роботі з ним. Клубок внутрішніх суперечностей цього віку і суперечностей дитини з дорослими — батьками і вчителями, що особливо гостро проявляється на цьому етапі виховання, опір підлітків вихованню призводить до появи великої групи важких підлітків”.

Специфічним для підліткового віку є прагнення якомога швидше завоювати статус дорослої людини, домогтися самостійності та незалежності. Таке правило може реалізовуватись як позитивно, так і негативно. Недолік чи обмеженість батьківської уваги, опіки зумовлюються структурною неповноцінністю сім'ї. Це призводить до появи у дитини комплексу неповноцінності та розвитку на цій підставі агресивності, самотності. Вихід із подібних довготривалих психічних станів людина, як правило, шукає у штучному створенні психоемоційного комфорту.

Патогенна ситуація, що призводить до психоневрозу особистості, характеризується її індивідуальністю, неспроможністю чи невмінням знайти у цій ситуації раціональний, продуктивний вихід [19, с. 134].

Передумовою девіантної поведінки є важковиховуваність. Термін “важкий учень”, “важковиховуваний” характеризує дітей з негативним ставленням до навчання та норм моральної поведінки.

Важкими підлітками вважають групу неблагополучних дітей віком від 10–11 до 14–15 років, які не мають розладів нер-

вової системи, психіки та не потребують спеціального режиму і особливих умов виховання. Важковиховувані підлітки, переживаючи критичні періоди свого розвитку, наче випадають з тієї системи педагогічного впливу, яка ще зовсім недавно забезпечувала нормальний перебіг їхнього виховання і навчання. Педагогічний словник тлумачить “важковиховуваність” як “свідомий або несвідомий спротив дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаний найрізноманітнішими причинами, включаючи педагогічні прорахунки вихователів, батьків, дефекти психічного і соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики учнів, вихованців, що ускладнюють соціальну адаптацію, засвоєння навчальних предметів та соціальних ролей”.

У загальноприйнятому розумінні до важковиховуваних відносяться фізично здорові діти, у поведінці яких спостерігаються неорганізованість, недисциплінованість, хуліганство, правопорушення, опір виховним впливам. Із точки зору медичної психології відхилення у поведінці неповнолітніх поділяють на патологічні (хворобливі) й непатологічні. Важковиховуваними в непатологічному плані є загалом повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладнаною чи ослабленою нервовою системою внаслідок дій психотравмуючих факторів. У їхній поведінці можуть спостерігатися неадекватні реакції, надмірна агресивність, лицемірство, розбещеність, ослабленість, заздрість. Найбільш характерними проявами важковиховуваності дітей є ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, неуважність, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших.

Доцільним буде вказати *основні причини*, що призводять до важковиховуваності:

- зростання напруженості життя, підвищена тривожність багатьох людей;
- неузгодженість вимог та зразків поведінки, неузгодженість між тим, що дитина бачить у реальному житті, і тим, чому навчають у навчальних закладах;

- недоліки морального виховання; інтелектуальна недорозвиненість, духовна черствість, емоційна глухота більшої частини дітей;
- несприятлива спадковість;
- дефекти самооцінки, завищення її, небажання визнавати об'єктивні оцінки і з ними рахуватися; відсутність вольової саморегуляції (імпульсивність, розгальмованість, невитриманість);
- асоціальна поведінка батьків (пияцтво, бійки, наркоманія, злочинний спосіб життя);
- байдужість батьків до виховання дитини або надмірна опіка;
- уповільнені темпи розумового, соціального та морального розвитку; педагогічна занедбаність.

До негативних факторів середовища формування особистості належать:

- проблеми сім'ї та помилки сімейного виховання: неповні сім'ї, сім'ї з однією дитиною, багатодітні сім'ї, асоціальні сім'ї та ін.;
- безморальний клімат у сім'ї;
- негативні фактори сім'ї, сімейні обставини, які супроводжуються формуванням у дитини, підлітка негативного ставлення до сім'ї, батьків;
- негативні фактори впливу середовища на людину в процесі її розвитку;
- помилки і недоліки в процесі навчання і виховання в освітніх закладах, особливо в дитячому садку та школі;
- негативний вплив близького оточення, і насамперед антипедагогічна, антиправна поведінка старших, батьків, негативний вплив однолітків тощо;
- негативні моральні орієнтири виховання;
- відсутність єдності і погодженості у виховній діяльності батьків у сім'ї, у взаємодії сім'ї і школи, а також сім'ї, школи і адміністративних органів із роботи з дітьми та підлітками тощо;
- негативний вплив засобів масової інформації, особливо телебачення, відеопродукції тощо [16, с. 78].

Таким чином, під час вивчення впливу сім'ї на поведінку дітей слід звертати увагу на виконання сім'єю таких функцій, як соціалізаційна (насамперед, реалізація завдання виховання), емоційна, духовного спілкування, дозвільна, економічна, господарсько-побутова, що сприяє запобіганню негативної поведінки дітей.

Важливість сімейного виховання полягає в тому, що вплив сім'ї на дитину сильніший, ніж вплив школи, суспільства в цілому. Причиною цього є низка особливостей, характерних для сім'ї, як наприклад, її нечисленність, що полегшує можливість безпосереднього емоційного контакту і міжособистісної взаємодії; крім того, взаємодії членів сім'ї переважно постійні та тривалі.

Важлива умова нормального життя сім'ї і якості виховного процесу, задоволення необхідних природних потреб та інтересів дітей — це матеріальна забезпеченість, стабільний соціально-економічний стан сім'ї. У ряді сімей турботи про створення належних матеріальних умов для дітей призводять до зниження уваги до їхнього виховання [17; 18].

Як відзначає педагог З. М. Шевців, сімейне благополуччя визначається високим рівнем внутрісімейної моральності, духовності, задоволеності емоційно-психологічних потреб усіх її членів [23, с. 76].

Величезне значення має й емоційна функція. Основною причиною емоційних і поведінкових складностей у спілкуванні, навіть фізичних хвороб, є відсутність любові, тепла і повноцінного інтимного спілкування в первинній групі і, насамперед, у сім'ї [23, с. 56]. Саме відчуття дитини себе улюбленою, почуття захищеності є фундаментом розвитку здорової психіки.

Почуття, емоційні переживання дитини починають складатися на основі взаємовідносин батьків і дітей, викликаних ставленням дорослих до дитини. Згодом характер дитини починає все більшою мірою віддзеркалювати сутність і характер взаємовідносин членів сім'ї, їхнє взаємне уподобання, їхні інтереси, рольову поведінку тощо. Неблагополуччя сімейного життя батьків, особливо дефіцит їхньої духовної близькості,

часто призводить до послаблення емоційного зв'язку між батьками і дітьми, внаслідок чого “діти і батьки втрачають інтерес до спілкування один з одним”, і через це “виховний потенціал сім'ї зводиться до нуля” [3, с. 69].

Відсутність уваги і любові до дитини, особливо в її ранньому віці, знижує темп її розвитку, збіднює емоційну сферу, гальмує розвиток інтересів і допитливості, що негативно позначається на становленні особистості й самосвідомості дитини. Пізніше надолужити упущене дуже важко [3, с. 22].

Діти із неблагополучних сімей частіше, ніж інші є підвладними негативним явищам, у них з'являються психічні вади, зокрема:

1. Потрапляють до групи важких дітей.
2. Нерозвиненість комунікаційного потенціалу дитини, що порушує нормальний перебіг спілкування з однолітками протилежної статі і негативно впливає на всю життєдіяльність людини.
3. Неадекватність самооцінки, зниження здатності до самоаналізу і соціально-психологічної адаптованості.
4. Нерозвиненість почуття емпатії.
5. Виникнення суїцидальної реакції в більш пізньому віці [2; 9].

У здоровій, благополучній родині реалізуються всі функції, які необхідні для формування і розвитку повноцінної особистості. Тому джерела моральної і педагогічної занедбаності дітей варто шукати в тих стосунках, що склалися в сім'ї.

Неблагополучні сім'ї — це сім'ї, які через обставини повністю або частково втратили свої виховні можливості, якісні стосунки, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дитини [23, с. 79].

У таких сім'ях спостерігаються антигромадські явища: зловживання батьківськими правами, жорстока поведінка з дітьми, аморальна поведінка, алкоголізм тощо.

Характерною рисою конфліктних сімей є несприятливий емоційний клімат, байдужність, загострена конфліктність внутрішньосімейних стосунків. У педагогічно неспромож-

них сім'ях головним недоліком є обраний стиль виховання: жорстко-авторитарний; поблажливо-потураючий; неправильно організований батьківський контроль за поведінкою, навчанням або вільним часом, який має або надто тотальний педантично-підозрілий характер, або навпаки, відсторонено-байдужий.

Автор І. М. Трубавіна зазначає, що несприятливу роль у вихованні дітей відіграє гіперопіка, коли батьки виховують дитину в тепличних умовах, задовольняють усі її потреби, запити, вимоги. У таких сім'ях діти не мають ніяких домашніх обов'язків, у них бачать тільки різноманітні таланти і найкращі якості, чим культивують почуття власної винятковості. Подібні сім'ї на перший погляд здаються цілком благополучними, проте наслідки подібного виховання часто бувають дуже негативними.

Таким чином, серед форм неправильного виховання однаково небезпечні як гіпо-, так і гіперопіка. На формування відхилень у поведінці дитини впливає не тільки матеріальний статус сім'ї, а й негативний мікроклімат у родині. Переважна більшість неповнолітніх дітей-девіантів виховуються в сім'ях, де нормою поведінки батьків є користоловство, грубість, брехливість, безвідповідальність, жорстокість, розпуста, пияцтво.

Як показує аналіз психолого-педагогічної літератури [1; 3; 8; 13], психологічною причиною важковиховуваності підлітка може виявитись його неспроможність соціально сприйнятливим способом компенсувати свою непристосованість до соціального оточення, органічну ваду чи інші порушення нервової діяльності. Під час виховання підлітків педагоги зустрічаються з проблемами акцентуації характеру чи темпераменту.

Акцентуація (від лат. *accentus* — удар, підкреслення) — це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру гіпертрофовані і виявляються у вигляді “слабких місць”, у психіці індивіда — її вибірковою вразливістю відносно деяких впливів при стійкості до інших збудників [3].

Молоді люди із особистісними акцентуаціями більш піддатливі на гострі впливи середовища, більш сприйнятливі до психічних травм.

Акцентуації характеру можуть бути:

- достатньо компенсованими або розвинені та перетворені в психопатію;
- виявлені та виявлені (скриті);
- ті, що проявляються в екстремальних ситуаціях.

Типи акцентуацій наведено в таблиці.

Таблиця

Типи акцентуацій характеру (за М. І. Єнікєєвим)

№ п/п	Тип акцентуації характеру	Характеристика поведінки	Фактори, що сприяють акцентуації
1	2	3	4
1	Збуджений	Підвищена вербальна і рухова активність. Прагнення до лідерства. Завищений рівень самооцінки. Непосидючість, недисциплінованість, схильність до делінквентності (дрібних правопорушень), ризикових дій. Протидія з боку оточуючих викликає негативну реакцію. Нерозбірливість у виборі знайомств; неохайний зовнішній вигляд, легкість входження в асоціальну групу. Схильність до алкоголізму на рівні групової психологічної залежності. Низький рівень реалізації здібностей	Гіперопіка, “кумир сім’ї”, бездоглядність, неблагополучні внутрішньосімейні відносини

1	2	3	4
2	Афективний	Емоційна нестійкість. Афектні спалахи з різноманітних, часто дрібних приводів. Іноді виникає реакція аутоагресії. Підвищена зміна настрою, метушня, незібраність, непосидючість. Конфліктність, низька самокритичність. Схильність до делінквентної поведінки	Безконтрольність, наявність психотравмованих обставин
3	Нестійкий	Нестійкість поведінки: суперечності вчинків, зміна настрою, астеничність. Злоба, підозрілість, вразливість. Відношення до людей нестійке. Особливості характеру не маскуються. Підвищене почуття до приділення уваги. Самооцінка недостатня. У пошуках емоційного контакту можуть входити до асоціальних груп. Емоційна нестійкість	Емоційне відторгнення, сімейні конфлікти
4	Тривожний	Підвищена тривожність, вразливість, боязкість, чутливість до негативних впливів. Схильність до	Підвищена вимогливість, необґрунтовані вимоги, емоційне відхилення

1	2	3	4
		депресивного стану внаслідок завищених моральних вимог до себе, почуття власної неповноцінності, замкнутість, сором'язливість. Схильність до фобій. Неделінквентні, але віктимонебезпечні. "Слабке місце" цього характеру — нездатність переносити намішки, приниження, підозру в здійсненні вчинків. У таких випадках можлива неадекватна поведінка	

Характеристики нестійкого типу акцентуації розглядаються як умови адиктивної поведінки. Серед них:

- відсутність установки на працю та навчання;
- відсутність самоконтролю, чутливості до сторонніх впливів;
- психічна незрілість — інфантилізм;
- цікавість до забороненого плоду, потяг до екстремальної діяльності у неформальній підлітковій групі;
- потяг до гострих переживань;
- неадекватна самооцінка.

Занижена самооцінка може бути також ознакою прихованості депресії. Вона знижує рівень соціальних домагань особистості, сприяє розвитку невпевненості у собі, у власних можливостях. Така самооцінка може супроводжуватися складними емоційними переживаннями, внутрішнім конфліктом особистості, що компенсується здебільшого її адиктивною девіантною поведінкою, вживанням алкоголю чи наркотиків.

Як уже зазначалося, дітей, поведінка яких відхиляється від прийнятих у суспільстві правил, норм поведінки, називають важковиховуваними. Це може бути зумовлено різними причинами, пов'язаними із засвоєнням певних соціальних знань, умінь, навичок, програм, вимог і норм у процесі цілеспрямованого навчання і виховання.

В. М. Оржеховська виділяє три найбільш характерні групи важковиховуваних підлітків:

- з нерівномірним розвитком психіки;
- педагогічно занедбані діти;
- діти, підлітки, які перебувають у неправильних взаємостосунках з оточуючими [15, с. 134].

Важковиховувані — це такі категорії учнів, у яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів відбуваються порушення моральних ставлень до навчання та норм поведінки, зниження або й втрата почуття відповідальності за свої вчинки [15, с. 134]. На підставі досліджень автор виділяє такі типи важковиховуваних. *Перший тип* — пасивно-позитивний, або конфліктно-ситуативний, з переважною позитивною спрямованістю; *другий* — байдуже-нестійкий, або неврівноважено-ситуативний, з незначною негативною спрямованістю; *третьий* — пасивно-негативний, або нестійкий, з переважаючою негативною спрямованістю; *четвертий* — активно-негативний, або стійкий, з негативною спрямованістю [15, с. 178].

Однак далеко не всі важковиховувані діти стають правопорушниками і злочинцями, як і не всі правопорушники і злочинці вважались важкими. Близько 30 % тих, хто скоїв протиправні дії, не стояли на обліку в органах у справах неповнолітніх, а половина з них не стояла навіть на внутрішньошкільному обліку.

3.2. Проблема злочинності неповнолітніх, її причини

Проблема протиправної поведінки неповнолітніх протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалась як українськими вченими, так і вченими близького і далекого зарубіжжя.

жя. Аналіз праць дозволяє окреслити коло питань, що в них розглядаються. Так, у вивченні цієї проблеми визначилося декілька напрямів:

1) вивчення мотивації протиправної поведінки неповнолітніх (С. А. Белічева, В. І. Ветров, А. П. Закалюк, А. Й. Міллер, К. Є. Ігошев, А. П. Тузов, І. К. Туркевич та ін.);

2) дослідження негативних впливів мікросередовища на формування злочинної поведінки неповнолітніх (А. П. Зелінський, В. М. Оржеховська, В. М. Кудрявцев, В. І. Шакур, М. Д. Шаргородський та ін.);

3) пошуки шляхів, заходів та засобів попередження правопорушень та злочинів серед неповнолітніх (Г. А. Аванесов, Ю. Д. Блувштейн, А. А. Герцензон, О. М. Джужа, А. Є. Жалінський, П. П. Михайленко, Т. А. Третьякова, Н. В. Яницька та ін.).

Зусилля цих учених були спрямовані на дослідження причин та умов злочинності серед неповнолітніх, вивчення явища “важковихованості” дітей та його зв’язку з правопорушеннями, пошуки ефективних шляхів профілактики злочинної поведінки, визначення ролі сім’ї та школи, а також інших спеціальних органів та установ у профілактичній роботі з неповнолітніми. Разом з тим, в існуючих працях аналізувалась переважно система соціальної профілактики правопорушень, зокрема і злочинів, яка склалася в минулому, а в наш час практично припинила своє існування. Тобто, в сучасних умовах в Україні настала нагальна потреба відтворення такої системи на нових засадах, створення з цією метою відповідної законодавчої бази та якнайширшого залучення громадськості до цієї діяльності. За цих умов нового змісту набуває попереджувальна діяльність спеціальних органів та установ, виникають і поширюються нові форми і методи запобігання злочинів неповнолітніх, які потребують відповідно нового наукового осмислення. Узагальнюючи аналіз розробленості проблеми у науковій літературі, можна сказати, що українськими юристами, кримінологами, педагогами, соціологами та психологами в останні десять років частіше досліджувались питання, пов’язані з аналізом

причин протиправної поведінки неповнолітніх, вивченням мікросередовища, негативні чинники якого можуть спричинити антигромадські вчинки з боку неповнолітніх. Крім того, досить ґрунтовно розглядався стан злочинності неповнолітніх у минулі роки, але останнім часом інтерес вчених до цієї проблеми дещо зменшився. Разом з тим кримінальна статистика не дає підстав для самозаспокоєння.

Попри увагу науковців до багатьох аспектів проблеми злочинності серед неповнолітніх, все ж чимало питань залишаються нез'ясованими і потребують подальшої розробки. Вимагає уточнення ціла низка проблем, безпосередньо пов'язаних з питаннями взаємодії громадськості зі спеціальними органами та установами, що протидіють злочинності неповнолітніх.

Причинами та умовами злочинності є система соціально негативних явищ та процесів, що її детермінують як свій наслідок. Як зазначають О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін., причини та умови злочинності — не випадковий механічний набір детермінант злочинності, а система, тобто єдність та цілісність взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів [17, с. 134]. Причини — це явища (системи), що породжують інші явища (системи) — наслідок. Причиновий зв'язок — зв'язок генетичний. При визначенні того, що було причиною, а що наслідком, треба виділити два основних елементи, один з яких “причина”, а інший — “наслідок”. До причин протиправної поведінки необхідно відносити соціально-психологічні детермінанти, які складаються з таких елементів, як економічна, політична, правова, побутова психологія на різних рівнях суспільної свідомості.

Кожний конкретний злочин викликається сукупністю факторів, які можна класифікувати як основні та вирішальні.

Фактори, що зумовлюють злочинність підлітків, науковці поділяють на групи:

1. Фактори, що формують особу молодого правопорушника (негативний вплив родини, безпосереднього оточення, засобів масової інформації, недоліки шкільного, побутового виховання тощо).

2. Умови, що сприяють скоєнню злочинів (недоліки організаційного характеру, які допомагають особам з уже сформованою антисуспільною орієнтацією “технічно” здійснити злочинні наміри).

3. Обставини, пов’язані з поведінкою жертв злочинів. Формування особи відбувається під впливом усього комплексу відносин, в які вона вступає з іншими людьми. У свідомості людини немає таких явищ, які були б “первинними”, а не результатом її життєдіяльності. Внутрішня сутність людини визначається її відносинами, які вона має з іншими особами, особливостями її життя та діяльності [17, с. 167].

Кримінальна поведінка — протиправний вчинок, який карається кримінальним законом.

Отже, в категорію дітей, які мають відхилення від встановлених норм, входять діти, які знаходяться у важкій життєвій ситуації або мають проблеми у житті. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Г. М. Лактіонова, С. Я. Харченко, М. В. Шакурова пропонують узагальнену класифікацію проблем:

1. Проблеми, пов’язані із збереженням психічного здоров’я дітей, розвитком особистості, самовизначенням, порушенням прав дитини і насильством у сім’ї — психологічна дезадаптація, тривожність, страх, безпритульність дітей, алкоголізм і наркоманія батьків, сирітство, насильство та ін.

2. Проблеми, пов’язані з неадекватною та девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі — педагогічно занедбані діти, кримінальний контакт, перебування на обліку в міліції, вживання дітьми алкоголю, наркотиків, адаптація до нового середовища, дефіцит спілкування та ін.

3. Проблеми, пов’язані з конфліктами і морально-психологічним кліматом у школі, мікросередовищі — агресивна поведінка, конфлікти, низька успішність, ухиляння від навчання, відсутність чітких орієнтирів вибору та ін. [2, с. 22].

До основних причин скоєння злочинів неповнолітніми, як уже зазначалося, відносяться недоліки виховання в сім’ї, які виявляються не лише в поганому впливі батьків на дітей, а й у відсутності участі батьків у вихованні дітей, у відсутності

турботи про їхнє навчання, працевлаштування, культуру поведінки, коло інтересів тощо. Обставини, що сприяють асоціальному формуванню особи в сім'ї: а) неповна родина або інші обставини, які перешкоджають здійсненню повсякденного нагляду за дітьми, відсутність одного з батьків, хвороба батьків тощо; б) невиконання батьками своїх обов'язків щодо необхідного виховання дітей, неувага до їхніх інтересів, грубість, деспотизм батьків; в) наявність у сім'ї асоціальних поглядів; г) негативний приклад батьків або інших членів сім'ї: сварки, скандали, алкоголізм, наркоманія; д) втягнення дітей у жебрацтво, проституцію, крадіжки та інші форми злочинної діяльності [17, с. 134].

Як зазначають дослідники, порівняно з іншими віковими групами населення неповнолітні менш стійкі проти різного роду криміногенних впливів. Формування антисуспільної спрямованості особи починається з незначних, на перший погляд, порушень соціальних норм. Із концентрацією негативних рис виникає деформація особистості, яка в певний момент може перерости в антисуспільну поведінку. Початковим етапом у формуванні протиправної поведінки є те, що підліток з антисуспільними потягами залишається у стані вакууму позитивного середовища, яке компенсується контактами з колом осіб, собі подібних. У такому середовищі підліток знаходить співчуття та моральну підтримку, може не турбуватися про осуд, може обговорювати особисті проблеми, які зрозумілі таким самим молодим людям.

Дослідники проблем впливу виховання і сімейних стосунків на розвиток підліткової агресивності А. Бандура і Р. Уолтерс пропонують детальну класифікацію правопорушень, засновану на багатоманітні чинників, які сприяють розвитку антисуспільних форм поведінки. Серед дітей-підлітків вони виділяють такі типи: *субкультурний, невротичний, психопатичний, органічний, психотичний* [1, с. 355].

Субкультурний правопорушник певним чином схильний до наслідування дорослих із найближчого соціального оточення — агресивних антисоціальних зразків. Як правило, таке

наслідування має підтримку підгрупи, в якій прийнято форми поведінки і цінності, що суперечать існуючим загальноприйнятим нормам. Однак окремі дослідники відзначають, що визначальне значення може мати не ідентифікація з прототипом, а відчуття самотності, страх перед теперішнім і майбутнім як результат емоційної депривації. Стосовно цього зрозумілим, наприклад, стає відхід підлітків у так звані “нові юнацькі релігії”, оскільки цей шлях обіцяє “повне сенсу і віри життя у суспільстві однодумців” — представників своєї субкультури.

Невротичний правопорушник антисоціальні дії вчиняє на підставі невротичного розв’язання неусвідомленого інтрапсихічного конфлікту, тобто провокуючим порушенням норм поведінки є, на думку авторів дослідження, могутнє і неусвідомлене почуття провини, яке приховує під собою “заборонені нетипові бажання”. Формування почуття провини нерідко відбувається під впливом таких батьківських дорікань, як, наприклад: “Якби я так рано не обзавівся сім’єю, то міг би зробити кар’єру” або “Я б могла значно краще облаштувати особисте життя, якби не зробила цього, щоб тобі не довелося пристосовуватися до чужої людини”. Причиною такого почуття може бути також ненависть, яку збуджують у дітей батьки постійними фізичними покараннями. Підліток із почуттям провини підсвідомо шукатиме покарання, яке сприйматиме як необхідне спокутування провини. У зв’язку з тим, що він не може бути покараний за вибір, зроблений ним самим, постраждалий здатний піти на реальне правопорушення. Він не планує свої протиправні дії, а допускає помилки, які призводять до неминучого покарання, що звільняє від почуття провини.

Психопатичний правопорушник, вчинюючи подібні антисоціальні дії, не відчуває провини. Психопатію пов’язують із сильною емоційною депривацією у віці немовляти та в ранньому дитинстві, яка спричинюється не тільки відсутністю досвіду близьких стосунків, а й відчуженням. Дослідники А. Бандура і Р. Уолтерс характеризують психопатичного правопорушника як асоціального, високо імпульсивного індивіда, який не відчуває провини і не здатний встановлювати та підтримувати

близькі емоційні стосунки. Психопат, як і невротичний правопорушник, здатний здійснювати повторні правопорушення. Проте коли перший здійснює їх під впливом внутрішньої тривоги і сильного почуття провини, демонструючи терпимість до покарання як вдячність за звільнення від цього відчуття, то другий виявляє схильність до них внаслідок нерозвинutoї совісті та демонструє терпимість до покарання як спробу створити умови останнього найсприятливішими.

Органічний правопорушник відзначається інтелектуальним відставанням через пошкодження кори півкуль головного мозку. Такий підліток часто неуважний, гіперактивний та імпульсивний. Хоча робота з ним виходить за межі компетентності соціального педагога, однак, на думку дослідників, виявлення стійкої антисуспільної діяльності з боку “дефективних дітей” чи дітей із пошкодженням мозку може залежати і від того, наскільки їх дефекти “провокують” батьки та інші дорослі з найближчого оточення на ворожість і реакції неприйняття. Таким чином, крім інтелектуального відставання, причиною антисоціальних вчинків підлітка може бути депривація як реакція на дефект. У свою чергу, агресивний спосіб життя може спричинити мозкові дисфункції і цим самим підсилювати схильність підлітка до правопорушень.

Психотичний правопорушник здійснює проступок через створене сприйняття дійсності. На думку А. Бандури і Р. Уолтерса, вирішальне значення для успішної соціалізації цих підлітків має: їх готовність установлювати залежні стосунки, рівень розвитку совісті й сила мотивації до агресії. У зв’язку з цим на характер агресивної поведінки дітей впливає: а) сила батьківського покарання і відторгнення сина чи дочки, б) ступінь провокації та захоплення ними агресії, в) послідовність намагань домогтися виконання соціальних вимог [1, с. 234].

Зважаючи на визначені А. Бандурою та Р. Уолтерсом типи підлітків-правопорушників, можна виокремити два основні стратегічні напрями соціально-педагогічного впливу на них: 1) корекція стилю батьківського виховання дитини та умов її життя, праці й відпочинку; 2) емпіричне вивчення мотивів і

цілей кожного протиправного вчинку підопічного з метою їх доцільної корекції. Таке вивчення з наступною відповідною корекцією на підставі його результатів відбувається у трьох середовищах перебування підлітка упродовж дня: а) у сім'ї, б) у школі, в) у мікрорайоні. Коли перші два середовища перебувають під контролем батьків та педагогів, то останнє часто залишається безконтрольним з боку дорослих. Йому слід приділити особливу увагу [1, с. 364].

Основними причинами вчинення неповнолітніми протиправних дій є недостатній життєвий досвід, схильність до наслідування дорослих, не завжди позитивний вплив на дітей оточуючого середовища, намагання звільнитися від опіки з боку батьків, віра в безкарність, недостатній рівень самокритичного ставлення до власних вчинків, хибне оцінювання складних життєвих ситуацій, вживання спиртних напоїв чи наркотичних речовин, безконтрольність з боку вихователів та недостатній рівень профілактичної роботи з неповнолітніми тощо.

Складна криміногенна ситуація стимулює дослідників різних галузей науки (юристів, соціологів, педагогів, психологів) досліджувати причини зростання злочинної поведінки неповнолітніх та шукати ефективні заходи щодо запобігання правопорушень та злочинів серед них.

Рівень злочинності серед неповнолітніх має стійку тенденцію до зростання. За останні 10 років удвічі зросла кількість протиправних дій неповнолітніх. Підлітки віком від 14 до 18 років складають 8 % всього населення України, однак скоюють чверть усіх зареєстрованих злочинів. Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми за останні 10 років, у 4 рази перевищує збільшення частки молоді всього населення. Таким чином, стан і тенденції злочинності неповнолітніх дають достатні підстави для висновку про те, що одним із найважливіших завдань боротьби зі злочинністю є попередження злочинності неповнолітніх.

Плануючи роботу із профілактики правопорушень, слід взяти до уваги, що упродовж 2012 р. неповнолітніми або за їх участю скоєно 14238 злочинів. Стосовно дітей учинено 9677 злочинів, у тому числі 2885 — тяжких та особливо тяжких зло-

чинів. Від протиправних діянь потерпіло 10590 дітей, у тому числі 2961 малолітня дитина (до 14 років) [12].

Особливістю криміногенної ситуації в підлітковому середовищі є зміна її структури в бік зростання корисливих злочинів. Найпоширенішими злочинами залишаються крадіжки, тобто майнові злочини, які складають майже 66 % усіх злочинів, скоєних підлітками. Значною мірою на стан оперативної ситуації впливає незайнятість населення та трудова міграція.

На кінець минулого року у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України перебувало 14 тис. 213 дітей.

Із них:

- 1 тис. жіночої статі;
- 1 тис. 777 дітей віком до 11 років;
- 1 тис. 557 дітей віком від 11 до 14 років;
- 5 тис. 665 дітей віком від 14 до 16 років;
- 6 тис. 814 дітей віком від 16 до 18 років.

Непокоїть той факт, що на обліку перебувають дівчата — 860 осіб.

Найбільша кількість дітей, які перебувають на обліку — це учні загальноосвітніх навчальних закладів — 7 тис. 915 осіб, 3 тис. 116 осіб становлять учні професійно-технічних навчальних закладів; 152 — студенти, курсанти вищих навчальних закладів [12].

Сутність дослідження полягає не тільки у розгляді злочинності неповнолітніх як соціального феномену, а й у нагальній потребі організації цілеспрямованих дій суспільства та держави із запобігання її розвитку, зростання і поширення в суспільстві прийнятого Закону України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995 р. зі змінами, внесеними до цього нормативного акту згідно із Законами № 312-XIV від 11.12.98 р., № 846-XIV від 06.07.99 р., та № 673-IV від 3.04.2003 р. [4].

До адміністративної відповідальності притягнуто 2006 неповнолітніх за вчинення дрібного хуліганства (ст. 173 КУпАП), 7796 осіб — за розпивання спиртних напоїв у громадських міс-

цях і перебування в них у стані сп'яніння (ст. 178 КУпАП), 3998 осіб – за доведення дорослими особами неповнолітніх до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП) [9].

Небезпечною тенденцією є формування антисуспільної спрямованості дій і поведінки неповнолітніх. Як зазначають автори О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін., антисуспільна спрямованість може гальмувати соціалізацію молодшої людини та призвести до протиправної поведінки і входження її до злочинної групи. Особливістю злочинності неповнолітніх є вчинення злочинів у складі групи [17, с. 431]. Нині під час вчинення злочинів неповнолітніми зростає їхня суспільна небезпека, оскільки члени злочинних груп надають один одному психологічну підтримку, кожен почуває себе у групі впевненіше, а це, своєю чергою, сприяє прийняттю рішень про вчинення більш тяжких злочинів. Особливу небезпеку становлять так звані неформальні групи неповнолітніх з антигромадською поведінкою. Це об'єднання юнаків і дівчат, які в минулому, як правило, були позбавлені нагляду сім'ї, їх зближення в межах такої групи відбувається дуже швидко, оскільки вони становлять один для одного соціальну та психологічну цінність. Згуртованість та постійне спілкування дозволяють їм встояти перед суспільством, яке вони сприймають ворожим і чужим. Вплив групи великий – її члени перебувають у повсякденному спілкуванні, між ними виникають відносини, засновані на почуттях, а їхнє ставлення один до одного та оцінювання різноманітних соціальних явищ неминуче виявляються в емоційній формі. Настрої та погляди, що панують у групі, передаються її членам. Тому зрозумілою є інтенсивність негативно-го впливу на особу з боку мікросередовища, який охоплює не тільки розум і вольову сферу молодшої людини, а й її почуття.

Підвищені імпульсивність і ситуативність групових злочинів, що скоюються неповнолітніми, обтяжують їх наслідки. Легкість швидкого неформального об'єднання, звичка до групового спілкування, підвищений інтерес до конфліктних ситуацій, потреба в самореалізації, прагнення до оригінальності, нестійкість ідейних, моральних та правових переконань надзвичайно

збільшують небезпечність протиправних антигромадських дій неповнолітніх. У групі швидше відбувається процес передавання кримінального досвіду: якщо ним володіє один член групи, то незабаром його використовують інші. Зростає жорстокість при скоєнні злочинів насильницької спрямованості [17, с. 432].

Профілактика злочинності неповнолітніх передбачає систему методів, форм та заходів профілактичної діяльності, яка належить до більш широкої соціальної діяльності щодо попередження усієї злочинності молоді, що є одним з основних напрямів боротьби зі злочинністю в цілому.

Наявність особливостей при застосуванні заходів профілактики визначається специфікою правового і фактичного становища неповнолітніх як соціально-вікової групи суспільства, що перебуває у стані інтенсивного розвитку та формування, специфікою причин злочинності, а також особистісних якостей неповнолітніх.

3.3. Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей та підлітків

В основу профілактичної діяльності покладено: закони України “Про освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, “Про вищу освіту”, “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю”, Кодекс законів про шлюб та сім’ю, Кодекс законів про працю, Житловий кодекс, законодавчі акти щодо захисту дітей, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, дітей-інвалідів, дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, а також правові акти стосовно захисту дітей і підлітків від злочинного впливу дорослих елементів, які втягують неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність (пияцтво, наркоманію, проституцію тощо), виготовляють і розповсюджують порнографічну продукцію і видання, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім’ї, дітей та молоді, уповноважений ор-

ган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей здійснюють: соціальний захист дітей та організацію роботи із запобігання дитячої бездоглядності, контроль за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, бездоглядності, вживають заходів із запобігання вчиненню правопорушень щодо їх усунення.

Сучасний стан злочинності серед неповнолітніх потребує впровадження нових форм та методів співпраці працівників кримінальної міліції у справах дітей з психологічною службою системи освіти. Загалом така проблема на практиці пов'язана з вирішенням багатьох актуальних питань правового виховання молоді, батьків, представників педагогічного колективу, соціальних педагогів та психологів зокрема. Безумовно, провідну роль у такій взаємодії відіграють працівники міліції у справах дітей, які є кваліфікованими фахівцями у напрямі правового виховання.

Правовий статус неповнолітніх в Україні визначається Конституцією України, ст. 52 якої проголошує, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Крім того, правове становище неповнолітніх в Україні визначається Сімейним кодексом України, законами України “Про охорону дитинства”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, та низкою інших правових актів.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” неповнолітні — це громадяни віком до 18 років. Варто відзначити, що Законом України від 07.02.2007 р. № 609-V “Про внесення змін

до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх” було внесено зміни до низки законів України, відповідно до яких термін “неповнолітні” було замінено на термін “діти”. Відповідно до ст. 1 Закону України “Про охорону дитинства” дитина — це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Так, відповідно до ст. 34, 35 Цивільного кодексу України повну цивільну дієздатність, тобто здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов’язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання, має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття). У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір’ю або батьком дитини. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов’язки. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається. Таким чином, поняття “діти” та “неповнолітні” не є тотожними за своїм змістом —

категорія “неповнолітні”, яка базується виключно на віковому критерії, включає до себе як осіб віком до 18 років, що не мають повної цивільної дієздатності, так і тих, що її набули за визначених цивільним законодавством умов.

Ст. 1 Закону України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” покладає здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім’ї, дітей та молоді; уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім’ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ; приймальників-розподільників для дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров’я; спеціальні виховні установи Державного департаменту України з питань виконання покарань; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка). У здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей беруть участь у межах своєї компетенції інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, окремі громадяни. Діяльність органів і служб у справах дітей та спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей здійснюється на принципах: законності; застосування переважно методів виховання і переконання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку дітей; гласності, тобто систематичного інформування про стан справ щодо захисту прав дітей, правопорушень серед дітей, роботу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім’ї, дітей та молоді, уповноваженого органу влади Автономної Республіки Крим у справах сім’ї, дітей та молоді, служб у справах дітей,

спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей у відкритій державній статистиці, засобах масової інформації; збереження таємниці про дітей, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики; неприпустимості приниження честі та гідності дітей, жорстокого поводження з ними.

На відміну від кримінального законодавства, що допускає притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили деякі види злочинів вже з 14 років, адміністративне право містить універсальне правило: адміністративній відповідальності підлягають лише особи, що досягли 16-річного віку, до того ж, які досягли його до моменту вчинення адміністративного правопорушення, а не на момент розгляду справи або до початку виконання постанови у справі. Передбачається, що саме при досягненні 16-річного віку молоді люди здатні повною мірою усвідомлювати, що таке адміністративне правопорушення, розуміти неприпустимість його вчинення і тому нести за нього особисту відповідальність. Оскільки досягнення соціальної і психофізіологічної зрілості передбачає настання низки правових наслідків, таке чітке відмежування неповнолітніх від малолітніх, з одного боку, і повнолітніх, — з іншого, абсолютно необхідне. Якби не ця тверда межа, органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, були б змушені в кожному окремому випадку самостійно оцінювати зрілість підлітка, що призвело б до неприпустимого суб'єктивізму.

Передбачаючи відповідальність громадян за адміністративні правопорушення з 16 років, КпАП закріплює ряд додаткових гарантій для них. Так, до неповнолітнього не може застосовуватися адміністративний арешт (ст. 32 КпАП); вчинення правопорушення неповнолітнім є пом'якшувальною обставиною (ст. 34 КпАП); втягнення неповнолітнього в правопорушення є обставиною, що обтяжує відповідальність (ст. 35 КпАП). Закон також встановлює процесуальні гарантії прав неповнолітніх, спрямовані на встановлення істини, перевиховання порушника і профілактику правопорушень [9].

У ряді випадків адміністративна відповідальність настає і за вчинення протиправних діянь підлітками, що не досягли 16 років, щоправда, у цьому випадку відповідальність покладається на їхніх батьків (ст. 184 КпАП).

Оскільки вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, має правове значення, органи адміністративної юрисдикції, суди повинні вживати заходів щодо встановлення віку неповнолітнього — дати його народження. У разі притягнення неповнолітнього до адміністративної відповідальності його вік встановлюють відповідно до документів про народження (число, місяць, рік народження). Особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з 0 годин наступної доби [9].

Кримінальна міліція у справах дітей, яка є складовою кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу, зобов'язана проводити роботу щодо запобігання правопорушень серед дітей. Основними завданнями підрозділів КМСД є:

- організація та здійснення заходів профілактики з дітьми в навчальних закладах, за місцем проживання з метою запобігання вчиненню ними адміністративних і кримінальних правопорушень;
- організація та здійснення заходів індивідуальної профілактики з дітьми, що вчинили адміністративні та кримінальні правопорушення, були засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, звільненими зі спеціальних виховних установ;
- ужиття заходів щодо недопущення рецидивної злочинності серед дітей;
- установлення місцезнаходження дітей у разі їх безвісного зникнення;
- розкриття кримінальних правопорушень, учинених дітьми;
- виявлення та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми, учинення стосовно них насильства, у тому числі батьками, законними представниками;

- організація надання правової та психологічної допомоги дітям, які є потерпілими в кримінальному провадженні чи стали свідками кримінального правопорушення [14].

Кримінальна міліція у справах дітей зобов'язана:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушень серед дітей;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені дітьми, вживати з цією метою оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені дітьми;
- здійснювати досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені дітьми, провадити дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів для їх усунення; брати участь у правовому вихованні дітей;
- розшукувати дітей, що зникли, дітей, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (жебракують) та спеціальні установи для дітей;
- виявляти дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;
- виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- виявляти батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей;
- вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, зокрема звільнених із спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей;

- повертати до місця постійного проживання, навчання, або направляти до спеціальних установ для дітей у термін не більше восьми годин з моменту виявлення дітей, яких було підкинуто, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади;
- викликати дітей, їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення, і в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом — піддавати їх приводу;
- відвідувати правопорушників, що не досягли 18 років, за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їхніми батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);
- отримувати від підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв'язку з матеріалами про правопорушення, що перебувають у її провадженні;
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей, які залишилися без опіки та піклування, — на період до передачі їх законним представникам або до влаштування в установленому порядку, але не більше восьми годин;
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком від 11 років, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, за які Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі до п'яти років або більш м'яке покарання, і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, — до передачі їх під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, або адміністрації навчального чи іншого дитячого закладу, в якому постійно проживає ця дитина, але не більше восьми годин;
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком від 11 років, які підозрюються

у вчиненні суспільно небезпечних діянь, що підпадають під ознаки діянь, за які Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі понад п'ять років, і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, — до доставляння їх до суду для вирішення питання про поміщення їх у приймальники-розподільники для дітей, але не більше дванадцяти годин з моменту їх затримання;

- здійснювати згідно з чинним законодавством гласні та негласні оперативно-розшукові заходи з метою розкриття злочинів, вчинених дітьми або за їх участю;
- виявляти, вести облік осіб, які втягують дітей в антигромадську діяльність;
- проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;
- проводити за наявності законних підстав огляд дітей, речей, які є при них, транспортних засобів;
- вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду здоров'ю дітей;
- складати протоколи про адміністративні правопорушення дітей, а також їхніх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання дітей, інформувати відповідні служби у справах дітей;
- вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми;
- доставляти в органи внутрішніх справ на строк до восьми годин дітей, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють, або у притулки для дітей служб у справах дітей;

- після встановлення особи дитини невідкладно сповіщати батьків або осіб, які їх замінюють, про адміністративне затримання дитини, а в разі вчинення злочину також інформувати органи прокуратури;
- повідомляти органи опіки та піклування за місцем перебування дитини про відомий факт залишення її без опіки (піклування) батьків;
- інформувати відповідні служби у справах дітей про дітей, які затримані чи обвинувачуються у вчиненні злочинів;
- здійснювати відповідно до законодавства заходи соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк;
- вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, які потребують медичної допомоги, у тому числі звільнених із спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей [4].

Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень поділяються на загальні та індивідуальні. Заходи загальної профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень здійснюються на території обслуговування в навчальних закладах та за місцем проживання дітей. З метою попередження вчинення дітьми адміністративних і кримінальних правопорушень підрозділи КМСД самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування здійснюють такі заходи загальної профілактики:

- виявляють причини й умови, що призводять до вчинення адміністративних та кримінальних правопорушень дітьми, уживають організаційних і практичних заходів для їх усунення;
- проводять зустрічі з адміністрацією навчальних закладів та представниками батьківських комітетів;
- проводять у навчальних закладах лекції та практичні заняття, спрямовані на формування в дітей правосвідомої поведінки, навичок до здорового способу життя [14].

Заходи індивідуальної профілактики здійснюються працівником КМСД щодо конкретної дитини з метою попередження вчинення нею адміністративних та кримінальних правопорушень.

Заходи індивідуальної профілактики спрямовані на особистість дитини, середовище, яке її формує, а також на умови, обставини та ситуації, що призводять до вчинення дитиною адміністративних і кримінальних правопорушень.

Працівники підрозділів КМСД здійснюють такі заходи індивідуальної профілактики:

- проводять ознайомлювальні, попереджувальні та виховні бесіди з дитиною за місцем проживання, навчання, роботи;
- проводять ознайомлювальні, попереджувальні бесіди з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення;
- складають план заходів з індивідуальної профілактики на підставі вивчення матеріалів характеристик, індивідуально-психологічних особливостей дитини;
- відповідно до компетенції організують надання допомоги дитині у вирішенні питань, що пов'язані з працевлаштуванням, організацією дозвілля, установами соціально корисних контактів, вибором життєвих цілей, а також залучення дитини до соціально корисних занять трудового, спортивного, творчого, самодіяльного характеру;
- відвідують за місцем проживання дитину для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень;
- сприяють у вирішенні соціальних проблем дитини, у тому числі конфліктних ситуацій у сім'ї, зокрема щодо батьків, законних представників, які не займаються вихованням дітей чи вчиняють стосовно них насильство в сім'ї, застосовують заходи впливу згідно із законодавством, ініціюють перед службами у справах дітей, відділами охорони здоров'я місцевих органів влади та органів

місцевого самоврядування, питання щодо направлення дитини до відповідного закладу для надання необхідної медичної, психологічної допомоги [14].

Нормативно-правові акти, що регламентують основні напрями діяльності кримінальної міліції у справах дітей:

1. Закони України: “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 24 січня 1995 р. № 20/95 ВР; “Про попередження насильства в сім’ї” від 15 листопада 2001 р. № 2789-ІІ; “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 р. № 2558-ІІІ; “Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року” від 5 березня 2009 р. № 1065-УІ.

2. Укази Президента України: “Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні” від 24 травня 2011 р. № 597/2011; “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” від 11 липня 2005 р. № 1086/2005; “Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей” від 1 червня 2013 р. № 312/2013.

3. Накази МВС України “Про затвердження Положення про Управління кримінальної міліції у справах дітей Міністерства внутрішніх справ України” від 22 травня 2012 р. № 456; “Про затвердження змін до Положення про Управління кримінальної міліції у справах дітей Міністерства внутрішніх справ України” від 8 листопада 2012 р. № 1022; “Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей” від 19 грудня 2012 р. № 1176.

Виходячи з Конституції України та Конвенції ООН про права дитини Закон України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Майбутнє цивілізованої держави неможливо уявити без впровадження сучасних технологій та здійснення соціального

захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на:

- спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державного департаменту України з питань виконання покарань;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [4].

Як зазначається в Законі України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 24 січня 1995 р. № 20/95 ВР, під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Основними завданнями спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженого органу влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей є:

- розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, громадськими організаціями заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей;
- координація зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності;
- забезпечення додержання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення;
- здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності;
- ведення державної статистики щодо дітей відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;
- ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);
- надання органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту дітей [4].

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей мають право:

- приймати з питань, що належать до їх компетенції, рішення, які є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, посадовими особами та громадянами;
- звертатися у разі порушення прав та законних інтересів дітей, а також з питань надання їм допомоги до відповідних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності;
- проводити роботу серед дітей з метою запобігання правопорушень;
- порушувати перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про направлення до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів (незалежно від форми власності) дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади;
- забезпечувати влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, передачу під опіку, піклування, на усиновлення;
- вести справи з опіки та піклування над дітьми та усиновлення дітей;
- перевіряти стан роботи із соціально-правового захисту дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності, стан виховної роботи з дітьми у навчальних закладах, за місцем проживання, а також у разі необхідності — умови роботи працівників молодше 18 років на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності;
- представляти у разі необхідності інтереси дітей в судах, у їх відносинах з підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності;

- запрошувати для бесіди батьків або опікунів, піклувальників, посадових осіб до служби у справах дітей з метою з'ясування причин та умов, які призвели до порушення прав дітей, бездоглядності, вчинення правопорушень, вживати заходів щодо їх усунення;
- давати згоду на звільнення працівників молодше 18 років за ініціативою власника підприємства, установи та організації незалежно від форми власності або уповноваженого ним органу;
- порушувати перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженим органом влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, службами у справах дітей;
- визначати потребу регіонів в утворенні спеціальних установ і закладів соціального захисту для дітей;
- розробляти і реалізовувати власні та підтримувати громадські програми соціального спрямування з метою забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів дітей;
- порушувати перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення до відповідальності згідно із законом фізичних та юридичних осіб, які допустили порушення прав, свобод і законних інтересів дітей;
- відвідувати дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, перебувають на обліку в службі у справах дітей, за місцем їх проживання, навчання і роботи; вживати заходів для соціального захисту дітей [4].

Суди розглядають справи:

- щодо неповнолітніх, які вчинили злочини;
- щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років;

- про поміщення дітей віком від 11 років у приймальники-розподільники для дітей;
- про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей;
- про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей та позбавлення батьківських прав, виселення осіб, позбавлених батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, неможливе;
- про поновлення батьківських прав і розв'язання спорів між батьками щодо місця проживання дітей;
- щодо інших питань, пов'язаних з особистими, житловими і майновими правами неповнолітніх.

Справи розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей, крім випадків, передбачених законом.

Зокрема, в напрямі профілактики правопорушень серед неповнолітніх передбачається проведення інформаційної, роз'яснювальної роботи з сім'ями, в тому числі стосовно законодавства у сфері кримінальної юстиції; запровадження сучасних методів та форм роботи з дітьми, схильними до вчинення правопорушень; удосконалення моніторингу стану дитячої злочинності та дотримання прав дітей, що потрапили у конфлікт з законом тощо.

Правосуддя над неповнолітніми має здійснюватись з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей їхнього розвитку, зокрема шляхом підготовки суддів, прокурорів, адвокатів, працівників органів та служб у справах дітей з питань здійснення судочинства щодо неповнолітніх; забезпечення неповнолітнім доступу до безоплатної правової допомоги; сприяння розвитку відновного правосуддя, зокрема впровадження процедури медіації, як ефективного засобу добровільного примирення потерпілого та правопорушника; сприяння формуванню у неповнолітньо-

го правопорушника почуття відповідальності за свої вчинки, заохочення до взяття ним на себе відповідальності за виправлення заподіяної шкоди, а також до позитивних змін у його поведінці; залучення громади до розв'язання конфлікту, у разі активної участі сторін у процесі відновлення порушених стосунків тощо.

Приймальники-розподільники для дітей — спеціальні установи органів внутрішніх справ, призначені для тимчасового тримання дітей віком від 11 років. Приймальники-розподільники для дітей створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі та діють згідно з положенням, затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України. Права та обов'язки посадових осіб приймальників-розподільників визначаються положенням про приймальники-розподільники для дітей.

Приймальники-розподільники для дітей є юридичними особами.

У приймальники-розподільники для дітей діти поміщаються за рішенням суду.

Строк перебування дитини у приймальнику-розподільнику для дітей визначається судом залежно від наявності об'єктивних підстав для її тримання в цій установі. У приймальники-розподільники для дітей поміщаються діти, які:

- 1) досягли 11-річного віку та підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, що підпадають під ознаки діянь, за які Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі понад п'ять років, і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, і щодо яких достатньо підстав вважати, що вони будуть ухилятися від слідства і суду або від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати протиправну діяльність, — до вирішення судом питання про застосування примусових заходів виховного характеру, але не більше 60 днів.

У разі якщо зникли підстави, передбачені в цьому пункті, для подальшого тримання дитини у приймальнику-розподільнику

для дітей, або з'ясування обставин, зазначених у частині п'ятій цієї статті, слідчий або суд негайно вирішує питання про припинення подальшого тримання дитини у приймальнику-розподільнику для дітей. Влаштування дитини, щодо якої винесено постанову або рішення про припинення її тримання у приймальнику-розподільнику для дітей та невідкладне доставляння до подальшого місця влаштування, здійснюється посадовими особами приймальника-розподільника для дітей;

2) підлягають направленню за рішенням суду, що набрало законної сили, до спеціальних навчально-виховних закладів, і є достатньо підстав вважати, що такі діти займатимуться протиправною діяльністю, — на строк, необхідний для доставляння їх до спеціальних навчально-виховних закладів, але не більше 30 діб;

3) самовільно залишили спеціальні навчально-виховні заклади, в яких вони перебували, — на строк, необхідний для доставляння їх до спеціальних навчально-виховних закладів, але не більше 30 діб;

4) перебувають у розшуку як такі, що зникли, залишили сім'ї або навчально-виховні заклади (жебракують), — на строк, необхідний для передання їх підрозділу кримінальної міліції у справах дітей, який ініціював розшук, але не більше 36 годин;

5) залишили держави постійного проживання і відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають поверненню до держави свого постійного проживання, — на строк, необхідний для передачі їх батькам, особам, які їх замінують, або працівникам спеціалізованих установ держав постійного проживання.

Не підлягають доставлянню до приймальників-розподільників для дітей діти, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи токсичних речовин, а також психічно хворі діти з вираженими симптомами хвороби.

Порядок тримання дітей, поміщених у приймальники-розподільники для дітей, визначається правилами внутрішнього розпорядку приймальника-розподільника для дітей, затвердженими Міністерством внутрішніх справ України [4].

Загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації є спеціальними навчально-виховними закладами для дітей, які потребують особливих умов виховання, та підпорядковуються спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у галузі освіти і науки. До цих закладів можуть направлятися особи, які вчинили злочин у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Основними завданнями загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації є:

- створення належних умов для життя, навчання і виховання учнів, підвищення їхнього загальноосвітнього і культурного рівня, професійної підготовки, розвитку індивідуальних здібностей і нахилів, забезпечення необхідної медичної допомоги;
- забезпечення соціальної реабілітації учнів, їхнього правового виховання та соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму.

До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються за рішенням суду діти віком від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації – віком від 14 років.

Дітей тримають у зазначених школах і професійних училищах соціальної реабілітації у межах встановленого судом терміну, але не більше трьох років.

У загальноосвітніх школах соціальної реабілітації дітей можуть тримати у виняткових випадках до досягнення ними 15 років, а у професійних училищах соціальної реабілітації – до досягнення 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки.

Учні загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, за рішенням суду за місцезнаходженням зазначеного закладу можуть бути переведені до професійного училища соціальної реабілітації. Це переведення може здійснюватися у межах терміну, встановленого рішенням суду, що застосував примусовий захід виховного характеру, але не більше трьох років.

Звільнення учнів з навчально-виховних закладів соціальної реабілітації провадиться достроково або після закінчення терміну перебування.

Діти, звільнені із загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, направляються директором школи до батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а ті, які не мають батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), — до відповідних навчально-виховних закладів загального типу.

Діти, звільнені з професійних училищ соціальної реабілітації, направляються директором училища, як правило, за місцем проживання для працевлаштування за набутою спеціальністю, а в окремих випадках — до іншої місцевості за умови письмового підтвердження відповідної служби у справах дітей або державної служби зайнятості про можливість працевлаштування та забезпечення житлом дитини у цій місцевості.

Дострокове звільнення дітей із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації провадиться судом за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради школи чи училища.

Школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації створюються відповідно до законодавства.

Центри медико-соціальної реабілітації дітей створюються в державній системі охорони здоров'я за визначенням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді і Міністерства охорони здоров'я України для дітей, які вживають алкоголь, наркотики, а також для дітей, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації.

Основним завданням центрів медико-соціальної реабілітації є створення умов і забезпечення лікування дітей від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії та їх психосоціальної реабілітація і корекція.

До центрів медико-соціальної реабілітації направляються діти віком від 11 років на підставі висновку медико-експертної комісії.

Діти перебувають у центрах медико-соціальної реабілітації протягом терміну, необхідного для лікування, але не більше двох років.

Питання про перебування дитини у центрі медико-соціальної реабілітації розглядається керівництвом центру на підставі прохання, поданого батьками (усиновителями) чи опікунами (піклувальниками), а в разі відсутності останніх — на підставі рішення служби у справах дітей.

Центри медико-соціальної реабілітації дітей мають права юридичної особи, власний бланк, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Положення про центри медико-соціальної реабілітації дітей затверджується Кабінетом Міністрів України.

Спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України — це установи, в яких відбувають покарання неповнолітні віком від 14 років, засуджені до позбавлення волі.

Організація та діяльність спеціальних виховних установ регламентується кримінально-виконавчим законодавством. (Частина друга статті 10 в редакції Закону № 2377-IV від 20.01.2005), (Ст. 10 із змінами, внесеними згідно із Законом № 312-XIV від 11.12.98).

Притулки для дітей утворюються, реорганізуються та ліквіднуються відповідно до соціальних потреб відповідного регіону Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських, районних у містах рад і підпорядковуються відповідній службі у справах дітей.

Притулки для дітей можуть також створюватися за погодженням із службами у справах дітей підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями та громадянами.

У притулках для дітей тимчасово розміщуються діти віком від 3 до 18 років, які опинились у складному життєвому становищі.

Діти можуть перебувати в притулку для дітей протягом часу, необхідного для їх подальшого влаштування, але не більше 90 діб.

Не підлягають розміщенню у притулках діти, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, а також ті, які вчинили правопорушення і щодо яких є відомості про винесене компетентними органами чи посадовими особами рішення про затримання, арешт або поміщення в приймальник-розподільник для дітей.

Основними завданнями притулків для дітей є соціальний захист дітей, які опинились у складному життєвому становищі, залишили сім'ї, навчальні заклади; створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності дітей, надання їм можливості навчатися, працювати та змістовно проводити дозвілля.

Посадові особи притулків для дітей:

- надають дітям кваліфіковані та різнобічні (психологічні, педагогічні, медичні, юридичні) консультації залежно від конкретних причин соціального дискомфорту;
- сприяють у прийнятті рішення про зміну або створення нових умов життєдіяльності дітей у сім'ї, навчально-виховних закладах, за місцем роботи та в інших сферах;
- порушують клопотання про застосування заходів громадського впливу, притягнення до кримінальної, адміністративної чи майнової відповідальності батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які нехтують правами, інтересами дітей, провокують їх асоціальну поведінку, самовільне залишення сім'ї, навчально-виховних закладів, створюють загрозу їх здоров'ю та інтелектуальному розвитку;
- вживають заходів щодо повернення дитини в безпечне сімейне оточення. (Частина сьому доповнено абзацом п'ятим згідно із Законом № 609-V від 07.02.2007).

Притулки для дітей мають права юридичної особи, рахунок в органах Державного казначейства України, власний

бланк, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Положення про притулки для дітей затверджується Кабінетом Міністрів України [4].

Центри соціально-психологічної реабілітації дітей утворюються, реорганізуються та ліквідуються Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських і районних у містах рад і підпорядковуються відповідній службі у справах дітей для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинились у складному життєвому становищі, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

Строк перебування дитини в центрі соціально-психологічної реабілітації дітей залежить від конкретних обставин, але не може перевищувати відповідно 9 і 12 місяців у разі стаціонарного і денного перебування. Строк перебування дитини в центрі визначається психолого-медико-педагогічною комісією за погодженням із відповідною службою у справах дітей.

До центрів соціально-психологічної реабілітації дітей не приймаються діти, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі, із симптомами хвороби в гострому періоді або в період загострення хронічних захворювань, а також ті, що вчинили правопорушення і щодо яких прийнято відповідними органами чи посадовими особами рішення про затримання, арешт або поміщення до приймальника-розподільника для дітей.

Центри соціально-психологічної реабілітації дітей є юридичними особами, мають реєстраційні рахунки в органах Державного казначейства України, бланки, печатку і штамп встановленого зразка.

Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей затверджує Кабінет Міністрів України.

Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) є закладами соціального захисту для проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які опинились у складному життєвому становищі, безпритульних дітей віком від 3 до 18 років, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової, інших видів допомоги та подальшого їх влаштування.

Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) утворюються, реорганізуються та ліквідуються місцевою державною адміністрацією і підпорядковуються службі у справах дітей.

Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) також можуть бути утворені громадськими, благодійними організаціями та фондами, у тому числі міжнародними, за погодженням з відповідною службою у справах дітей.

Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) забезпечують перебування в них дітей протягом періоду, визначеного службою у справах дітей.

До соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок) не приймаються діти, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, а також ті, що вчинили правопорушення і щодо яких прийнято відповідними органами чи посадовими особами рішення про затримання, арешт або поміщення до приймальника-розподільника для дітей.

Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) є юридичними особами, мають власні бланки, печатку і штамп встановленого зразка.

Типове положення про соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко) затверджує Кабінет Міністрів України.

На виконання наказу від 03.08.2012 р. № 888 "Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року Міністерство здійснило аналіз діяльності органів управління освітою щодо профілактики правопорушень серед дітей, учнівської та студентської молоді.

Управліннями, органами та закладами використовуються різноманітні основні форми роботи: Координаційні ради при обл- та райдержадміністраціях та на радах з профілактики правопорушень, Ради з профілактики правопорушень та злочинів, система наставництва, залучення до гурткової та позакласної роботи, проект “Літера “Н” у класному журналі, тижні, декадни- ки, місячники правознавства, рейди, угоди про співпрацю з кримінальною міліцією у справах дітей, службами у справах ді- тей, органами охорони здоров’я служби розв’язання конфлік- тів, громадські організації учнівського самоврядування та гро- мадські організації батьків, дітей тощо [11].

Діяльність Міністерства спрямовується на вдосконалення форм і методів роботи з реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей.

Український науково-методичний центр практичної пси- хології і соціальної роботи вивчив досвід впровадження в навчально-виховний процес “Шкільної медіації”, як одного із способів розв’язання конфліктних ситуацій та розробити для запровадження в кожному навчальному закладі механізму ана- лізу ризиків виникнення всіх форм насильства серед дітей та учнівської молоді.

Впровадження програм примирення серед однолітків є од- ним із дієвих способів встановлення безпечного, комфортного середовища у навчальному закладі, вирішення учнівських кон- фліктів. Програми примирення (кола цінностей, медіації) до- вели свою високу ефективність і позитивний виховний вплив. Керівники навчальних закладів вказують на покращення за- гального мікроклімату, зниження кількості конфліктів і ви- падків прояву насильства серед учнів, посилення ролі і участі батьків в процесі виховання дітей. Головна перевага вказаних програм — це формування відповідальності людини і громади за власну поведінку і поведінку інших, готовність прийти на до- помогу, розв’язати конфлікт. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи вивчив досвід впровадження в навчально-виховний процес “Шкільної медіа- ції”, як одного із способів розв’язання конфліктних ситуацій та

розробити для запровадження в кожному навчальному закладі механізму аналізу ризиків виникнення всіх форм насильства серед дітей та учнівської молоді.

У загальноосвітніх навчальних закладах впроваджуються психологічно-орієнтовані факультативні заняття, а саме: “Психологічні основи гендерної культури особистості (статеве виховання)”, “Етика і психологія сімейного життя”, “Психологія особистості”, “За здоровий спосіб життя”, “Самовдосконалення особистості”, “Твоє життя — твій вибір”. Проводяться і тренінгові заняття із формування соціальних навичок у дітей [12].

Підготовлені електронні посібники з цієї тематики: “Стан системи попередження насильства в сім’ї в Україні”, “Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в сім’ї”, “Абетка гендерної рівності”, “Ми різні, ми рівні” тощо.

У навчальних закладах України створюється система подолання правового нігілізму та виховання людей демократичного стилю. З цією метою здійснюється комплекс заходів, спрямованих на виховання в учнів активної життєвої позиції “Молодь проти насилля в усіх його проявах”. Учні проходять тренінгові заняття проти насильницьких дій: “Як порозумітися з підлітком?”, “Профілактика виникнення насильства у сім’ї”, “Просвітницький десант психологічної служби”, “Бережіть своїх дітей!”, “Профілактика правопорушень”, “Дитина і її психічне здоров’я”, “Права та обов’язки учнів у школі”, “Виховуємо дітей правильно”, “Етичні закони сім’ї — дзеркало поведінки дитини”, “Відповідальність батьків за дітей”, “Насильство в мережі Інтернет”, “Проблеми налагодження сімейного мікроклімату з батьками” тощо. Багато з старшокласників стали волонтерами із впровадження в життя ненасильницького спілкування.

Органи учнівського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів організовують і проводять попереджувальну роботу щодо запобігання насильства над дітьми: єдині уроки права, цикли бесід та диспутів; тренінгові заняття: “Ми проти насильства”, “Толерантне ставлення однолітків один до одного”, “Злочин, який не розголошується”, “Ні насильству”, “Я і

мої однолітки”, “Поважай себе і оточуючих”, “Я і мої батьки”, “Дізнайся про свої права”, “Молодь і закон”; виховні години: “В країні чемності і доброти”, “Діти вулиці”; засідання клубів: “Усі ми різні, але маємо багато спільного”, “Толерантність та демократія”, “Від стереотипів до упередження”; круглі столи: “Злочин і кара”, “Захисти себе від насильства”; тематична лінійка “Людські цінності”; ярмарок брошур “Скажи насильству: Ні!”; рейд “Урок-перерва” [12].

Викликає занепокоєння щорічне зростання кількості злочинів, вчинених підлітками внаслідок запозичення інформації з мережі Інтернет чи під впливом негативного контенту (інформація про виготовлення та розповсюдження наркоречовин, способи крадіжки грошей, виготовлення вибухівки тощо).

Розв’язанню цих проблем має сприяти безумовне забезпечення безпечного доступу дітей і молоді до мережі, навчання їх основам безпеки в Інтернеті [12].

Окремої уваги потребує підвищення рівня просвітницької роботи з батьками щодо ризиків, які містить в собі глобальна мережа, надання їм допомоги з питань захисту дітей від впливу шкідливої інформації.

Важлива роль у цьому процесі належить педагогічним працівникам, які мають володіти формами і методами просвітницької роботи з учнями та їхніми батьками щодо попередження ризиків негативного контенту. Така діяльність має ґрунтуватися на знаннях наслідків негативного впливу інформації на дітей і молодь, умінні донести до дітей важливість Інтернет-безпеки для забезпечення власного духовного та соціального благополуччя, психічної рівноваги.

Важливим у питаннях профілактики дитячої жорстокості та насильства є проведення належного сімейного виховання.

Так, Міністерством освіти і науки України розроблено Концепцію сімейного виховання в системі освіти України “Щаслива родина” та схвалено на засіданні Вченої ради Інституту інноваційних технологій і змісту освіти (протокол № 9 від 14.11.12).

Також підготовлено Комплекс навчальних програм із сімейного виховання для 8–9 класів “Сімейні цінності” (9, 17, 35, 70

годин) та затверджено Науково-методичною комісією з проблем виховання Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (протокол № 2 від 22.05.12).

Одним із важливих завдань для зменшення рівня злочинності та інших протиправних дій серед школярів та учнівської молоді є налагодження та забезпечення зв'язку між службами і структурами, що здійснюють патронат і супровід дітей, особливо тих, які опинилися у складному життєвому становищі, віднесених до так званих “груп ризику”. Важливе значення для вирішення цієї проблеми має належне забезпечення навчальних закладів педагогічними посадами практичних психологів та соціальних педагогів [12].

Питання і завдання для самоконтролю

1. Визначити, в чому полягає важковиховуваність дітей та підлітків.
2. Що на вашу думку спричинює важковиховуваність дітей?
3. Назвати типи акцентуацій характеру та дати їм характеристику.
4. Якою мірою загальні соціальні фактори впливають на появу “важких” дітей?
5. Які виховні помилки сім’ї та школи спричинюють появу дітей із девіантною поведінкою?
6. Функції органів державної влади у роботі з неблагополучною сім’єю.
7. Роль центрів соціальних служб для молоді у запобіганні і ліквідації девіантної поведінки дітей та молоді.
8. Мета законодавчого забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім’єю.

Література

1. *Бандура Альберт, Уолтер Ричард*. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений: пер. с англ. Ю. Брянцева и Б. Красовского. — М.: Альта пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. — С. 352–371.

2. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К.: Центр навч. л-ри, 2003. — 134 с.
3. *Завацька Л. М.* Технології професійної діяльності соціального педагога: навч. посіб. — К.: Вид. дім “Слово”, 2008. — 240 с.
4. Закон України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” № 20/95 ВР № 5290-VI від 18.09.2012.
5. *Зайцева И. А., Кукушин В. С., Ларин Г. Г., Румега Н. А., Шахотина В. И.* Коррекционная педагогика / Под ред. В. С. Кукушина. — Ростов н/Д.: Изд. центр “МарТ”, 2002. — 304 с.
6. *Іванов Ю. Ф., Джуржа О. М.* Кримінологія: навч. посіб. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. — 264 с.
7. *Концепція* Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 р., затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 р. № 1911-р.
8. *Концепція* розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. Указ Президента України від 24 травня 2011 року № 597.
9. *Кримінальний кодекс України: [наук.-практ. коментар] / Відп. ред. Є. Л. Стрельцов.* — [8-ме вид., перероб. та допов.]. — Х.: Одиссей, 2012. — 904 с.
10. *Лист* Міністерства освіти та науки 1/9–847 від 01.12.11 “Щодо інформації про стан злочинності серед неповнолітніх”.
11. *Лист* Міністерства освіти та науки № 1/9–96 від 11.02.2013 “Щодо профілактичної роботи із запобігання правопорушенням та злочинності серед дітей та учнівської молоді”.
12. *Методичні рекомендації з питань організації виховної роботи у навчальних закладах у 2012/2013 навчальному році.* Лист МОН України від 08.07.13 № 1/9–480.
13. *Науково-практичний коментар* Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук, О. О. Дудоров та ін. — К.: Юридична думка, 2012. — 1316 с.

14. *Наказ* МВС України “Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей” від 19.12.2012 № 1176.
15. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посіб. — К., 1996. — 352 с.
16. *Пальчевський С. С.* Соціальна педагогіка: навч. посіб. — К.: Кондор, 2005. — 560 с.
17. *Профілактика* злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. — К.: Атіка, 2011. — 720 с.
18. *Рычкова Н. А.* Деадаптивное поведение детей: диагностика, коррекция, психопрофилактика: учеб.-практ. пособие. — М., 2000. — С. 30–31.
19. *Соціальна педагогіка: курс лекцій* / Под ред. М. А. Галягузовой. — М.: ВЛАДОС. — 2000. — 416 с.
20. *Соціальна педагогіка: підручник* / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола. — К.: Центр учб. л-ри, 2011. — 488 с.
21. *Холостова Е. И., Дементьева Н. Ф.* Социальная реабилитация: учеб. пособ. — М.: Изд.-торг. корпорация “Дашков и К”, 2002. — 340 с.
22. *Шакурова М. В.* Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособ. — М.: Изд. центр “Академия”, 2004. — 272 с.
23. *Шевців З. М.* Основи соціально-педагогічної діяльності. — К.: Центр учб. л-ри, 2012. — 246 с.

ПРАВОВА ТА ПРЕВЕНТИВНА ПРОФІЛАКТИКА

4.1. Основи педагогічної профілактики попередження злочинів

Превентивна педагогіка розглядає призначення педагогічної профілактики як допомогу попередженню злочинів шляхом педагогічних причин (соціально-психологічних, психолого-педагогічних, соціально-педагогічних тощо).

Педагогічна профілактика — гуманний і демократичний напрям у профілактиці, зорієнтований на допомогу громадянам, які потрапили в криміногенно небезпечний період життя. На сьогодні профілактика злочинів не може бути справою тільки юристів. Вона має розширювати свої межі і містити, зокрема, педагогічну профілактику. Вчений А. І. Алексеев, який започаткував у 1984 р. початок педагогічному дослідженню попередження злочинів, зазначає, що “...є привід говорити не тільки про якісь незначні педагогічні фрагменти попередження злочинів чи моді на педагогічні засоби кримінальної профілактики, а зокрема про її педагогічні основи”[1, с. 121].

Педагогічна профілактика та її ефективність — це превентивна педагогіка в дії. Профілактична робота вбачає можливість превентивної педагогіки (педагогічні завдання, зміст, форми, методи, прийоми, засоби тощо).

Профілактика — термін медичний, однак він найбільше підходить до визначення процесу виховання і перевиховання дітей, підлітків, молоді у поведінці.

Педагогічна профілактика вирішує свої завдання спеціальними навчальними, виховними і розвиваючими педагогічними

засобами і методами, які властиві педагогічній діяльності, розвиненості і вихованості громадян і груп, які є причинами відхилень у поведінці та її наслідками.

Педагогічна профілактика залежно від вибору об'єкта впливу, змісту профілактичної роботи містить у собі деякі аспекти соціальної профілактики: загально-соціальної, спеціальної, індивідуальної. Педагогічна профілактика спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі і виступають як один із засобів правильної соціальної орієнтації людей, стимулу суспільно значущої поведінки.

Під профілактикою розуміють науково обґрунтовані і вчасно здійснені дії, спрямовані на:

- запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних обставин, які сприяють прояву відхилення від норм поведінки;
- збереження і підтримку нормального рівня життя і здоров'я людини;
- сприяння в досягненні соціально значущих цілей;
- розкриття внутрішнього потенціалу людини;
- організацію дозвілля тощо.

До функції, які притаманні педагогічній профілактиці відносяться:

діагностична — вияв педагогічних причин і умов відхилень у поведінці, злочинності, її видів, поширеність в окремих регіонах, серед груп населення і наявність в окремих людей відхилення поведінки;

прогностична — вияв тенденцій розвитку юридично вагомої поведінки осіб, які володіють певними особливостями педагогічних властивостей навченості, вихованості, розвитку; передбачення можливих негативних явищ у поведінці дитини, підлітка, молодої людини;

експертна — оцінювання запланованих і застосованих правових, педагогічних і організаційних заходів загальної та індивідуальної профілактики з точки зору їх педагогічної ефективності;

консультативна — надання консультативної допомоги в роботі різних органів, організацій тощо під час підготовки заходів соціального і спеціально профілактичного типу;

організаційна — науково і емпірично обґрунтоване розроблення цілеспрямованих комплексів педагогічних заходів, зорієнтованих не на разовий, а на педагогічно системний вплив на тих, для кого здійснюється профілактика;

спонукальна — зародження намірів, бажань у тих, для кого здійснюється профілактика, скористуватись допомогою, що надається, повірити в реальну можливість стати на шлях нормальної і правомірної поведінки;

методична — детальне розроблення порядку застосування педагогічних методів, прийомів, засобів, форм, технологій, що забезпечують правильну реалізацію педагогічних намірів і можливостей;

реабілітуюча — перевиховання, спрямоване на подолання негативних проявів у поведінці;

координуюча — координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у попередженні та подоланні асоціальної поведінки;

функція організації самопрофілактики.

Метою профілактичної роботи з молоддю є усунення факторів, що сприяють здійсненню будь-яких протиправних дій.

До основних методів і прийомів педагогічної профілактики належать:

1) *методи і прийоми навчання*: розповідь, пояснення, доведення, переконання, вправи тощо;

2) *методи і прийоми виховання*: пояснення, переконання, консультування, рекомендації, порада, вимоги, включення в діяльність, правила щодо правильності вчинків, підтримка, покарання тощо;

3) *методи і прийоми розвитку*: збудження почуттів особистої гідності, віра в успіх, активізація інтересів, мислення, волі.

У методиці педагогічної профілактики передбачено комплексне використання методів і прийомів, максимальну адаптацію їх

до даної ситуації, а також необхідний педагогічний стиль спілкування і роботи, повага до особистості, бажання допомогти.

Педагогічна профілактика реалізується під час традиційних форм профілактичної роботи. У ній використовуються педагогічно насичені форми: лекції, практичні заняття, семінари, тематичні вечори. Педагогічна профілактика вимагає гнучкості мислення, творчості, належної педагогічної майстерності.

Профілактика пов'язана із виявом причин і умов зародження й розвитку злочинної поведінки.

Спеціальна загальна профілактика — це цілеспрямована діяльність державних органів, посадових осіб, спрямована на вияв причин і умов злочинності та здійснення заходів їх нейтралізації чи усунення. Її об'єктами є злочинність — види і групи злочинності, причини злочинності, умови, обставини, ситуації, що зумовлюють здійснення злочинності.

Спеціальна загальна профілактика має мобілізувати членів суспільства на боротьбу з тими явищами соціальної діяльності, які під час певних умов створюють можливості переходу окремих осіб на антисуспільні позиції. Це масштабна робота держави і суспільства.

Педагогічний аспект спеціальної загальної профілактики виявляється у:

- системі роботи із формування правової культури і правосвідомості громадян;
- педагогічному моніторингу оперативного становища;
- педагогічному аналізі статистичних матеріалів, що характеризують злочинність;
- вивченні та узагальненні матеріалів засобів масової інформації, звітів та перевірок діяльності педагогічних закладів;
- вивченні та оцінюванні педагогічної ефективності правових, організаційних, адміністративних заходів спеціальної профілактики;
- розробленні заходів із покращання правового виховання.

Усі профілактичні заходи можна умовно поділити на три типи.

Первинна профілактика спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей, та на попередження несприятливого впливу на нього факторів соціального і природного середовища. Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона ґрунтується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я й розвиток людини [15, с. 78].

Вторинна профілактика — якомога раніше виявлення негативних змін у поведінці дитини, підлітка, що дає можливість попередити їх подальший розвиток. Вторинна або рання профілактика ґрунтується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів.

Показник необхідності початку профілактичних заходів — характер поведінки, який завдає шкоди суспільству чи інтересам окремих осіб, і в якому виявляються агресивність, грубість, брехливість, тобто негативні якості, що свідчать про спотворення ціннісних орієнтацій і недоліки внутрішніх регуляторів поведінки людини: свідомості, почуттів, волі, мотивів.

Профілактика — це не лише частина заходів, спрямованих на виявлення і усунення причин і умов правопорушень, а система заходів виховної роботи з формування рис особистості людини. Значення профілактики, особливо ранньої, посилюється її гуманністю в системі заходів і засобів виховної роботи із запобігання антигромадських вчинків.

Третинна, або цілеспрямована профілактика правопорушень неповнолітніх — це сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці в більш важку стадію. Третинна профілактика — індивідуальна. Вона містить заходи щодо виявлення і усунення конкретних недоліків сімейного, шкільного і суспільного виховання; спрямована на роботу з підлітками, які мають відхилення від моральних і правових норм у поведінці, з окремими групами, колективами щодо запобігання несприятливих наслідків їхньої поведінки [15, с. 83].

Профілактику слід розглядати як систему колективних та індивідуальних впливів, спрямованих на вироблення імуніте-

ту до негативних впливів оточуючого середовища з метою попередження розвитку асоціальної спрямованості особистості й перебудови ставлення особистості до оточуючої дійсності у процесі перевиховання.

Ефективність педагогічної профілактики забезпечується стійкістю і стабільністю навчально-виховного процесу, усуненням психолого-педагогічних порушень соціальної адаптації особистості, організацією первинної (загальної, соціальної) профілактики і ранньої (вторинної) і третинної профілактики, кожна з яких має свої характеристики і завдання щодо попередження і подолання проступку, правопорушення, злочину з урахуванням різної інтенсивності і суспільної небезпечності скоєного.

У комплексі функціональної системи виховної роботи з профілактики правопорушень необхідно використовувати всю багатогранність видів позашкільної діяльності з урахуванням специфіки сучасного розвитку суспільства.

4.2. Види та форми соціальної профілактики алкоголізму, наркоманії

Реалізація комплексної програми профілактики правопорушень учнів неможлива без педагогічної профілактики вживання дітьми, підлітками наркогенних речовин.

Головною причиною вживання наркотичних речовин є психічна незрілість. Виявляючись у неслухняності, небажанні та невмінні особистості передбачити наслідки своїх вчинків, інфантилізм сприяє втягуванню дитини у різноманітні непередбачені, іноді небезпечні ситуації, бійки тощо.

Однією з причин наркоманії є депресії, які блокують діяльність людини, виявляються у хворобливому стані надмірної нудьги, загальмованості, скутості, що сприяє схильності особистості похмуро сприймати та оцінювати навколишній світ.

Найбільш вразливими щодо різних видів відхилень є підлітки віком 14–15 років, коли ще не склався світогляд, і вони частіше зазнають впливу оточуючих, особливо однолітків. Такі

відомі поняття, як “шкідливі звички”, куріння, вживання алкоголю тощо розглядаються як стандарт поведінки.

Девіантну поведінку підлітків 14 – 17 років складають суперечності між відносно рівномірними і зростаючими потребами і різними можливостями їх задовольнити.

Форми девіантної поведінки: пияцтво чи алкоголь; наркоманія і токсикоманія, агресивна поведінка, суїцидальна поведінка, проституція, психічні розлади, злочинність.

Причиною, що може сприяти наркотизму неповнолітніх є недостатність переконливої інформації про наслідки наркотизації.

Типові реакції поведінки. У період статевого дозрівання поведінку особистості значною мірою визначають деякі типові реакції поведінки, що є характерними для цього періоду життя. Такі реакції можуть сприяти появі схильності підлітків до зловживання алкоголем, наркотиками тощо.

Негативна молодіжна субкультура – це досить стійкі ціннісно-нормативні комплекси в груповій свідомості, що заперечують більшість суспільно-прийнятих цінностей.

Молодіжна субкультура формується на певному етапі розвитку суспільства і відображає відповідні рівні ускладнення і диференціації суспільного життя та соціальної культури. Це явище спостерігається внаслідок відчуття самотності, відчуження, несумісності з тим, що відбувається навколо, людина втрачає не лише почуття співпереживання, емпатії, а й почуття самозахисту.

Стрес та інформаційні переживання. Стресові стани у людини з’являються у відповідь на різноманітні екстремальні впливи – стресори.

У підлітковому віці дитина переживає кризу перебудови особистості, формування власного “Я”. Характерним для підлітка є пошук сенсу життя, місця у суспільстві, спроби знайти нові стереотипи поведінки. Саме в цей час особливо небезпечним є знайомство підлітка з наркотиками. Здатність наркотичних речовин послаблювати нервові напруження, відволікати від роздумів про реальність, невирішеність проблеми може міцно повернути підлітка до наркотизації, як до найбільш ефективного способу “подолання труднощів”.

Створення організації виховання позитивної життєстійкості особистості підлітка допоможе:

- розширити знання дитини про навколишній світ;
- допомогти особистості, що розвивається, відкрити для себе свій організм і визначити його місце стосовно природи;
- допомогти молодій людині зрозуміти власну людську сутність та визначити своє місце у суспільстві;
- навчити молодь уникати надлишку інформації шляхом відокремлення головного від другорядного, значного від несуттєвого;
- навчити людину раціонально використовувати час, звільнивши місце для роздумів і розумного оцінювання важливості та значущості подій, власної поведінки;
- виховувати уміння особистості правильно визначати власні можливості і володіти собою у будь-якій ситуації;
- озброїти молодь навичками правильного оцінювання подій, що відбуваються;
- виховувати у людини вміння раціонального вибору доцільних шляхів вирішення складних життєвих ситуацій різними шляхами;
- відсутність стійких пізнавальних інтересів — умова, що сприяє розвитку наркотизації неповнолітніх.

Інтелектуальна обмеженість, бідність інтересів, невміння і небажання працювати призводять до ситуацій, коли людину не влаштовують соціально виважені форми проведення дозвілля, культурного спілкування, самовдосконалення. Відсутність стійких інтересів, незайнятість, бездіяльність особистості можуть спонукати до безглузкого відпочинку, нудьги та викликати у людини серйозні відхилення у соціальній поведінці, психічний розлад.

Види профілактики адиктивної поведінки

1. Первинна педагогічна профілактика спрямована на виховання антинаркогенної стійкості як основного характероло-

гічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях:

- формувати моральні поняття;
- формувати уявлення щодо позитивного та негативного досвіду людської поведінки;
- створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її входження у позитивну альтернативну діяльність;
- формувати правильні уявлення особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі зловживанням наркотичних речовин.

2. Вторинна профілактика передбачає в основному діагностування та виявлення залежності підлітків від наркоречовин, тобто:

- визначення рівнів інформованості учнів про дію наркотичних речовин на організм;
- вивчення можливих умов та факторів, що сприяють виникненню схильності до адекватної поведінки;
- діагностика мотивів адиктивної поведінки підлітків (знайомство із сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату, бесіди з вчителями, батьками, спостереження за поведінкою підлітка на уроці, організування безпосереднього спілкування з такими підлітками).

3. Третій вид — система заходів, спрямованих на корекцію поведінки учнів, їх перевиховання, реабілітацію хворих.

Комплексне планування роботи щодо запобігання зловживань підлітками наркотичними речовинами має здійснюватись на підставі спільного плану роботи інформаційно-методичного центру, школи, класу та інших соціально-виховних інститутів.

Особливою ланкою у системі педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів є планомірна і систематична робота з батьками. Ефективними формами роботи є: тематичні батьківські збори, колективні та індивідуальні бесіди, спеціальні зустрічі з представниками медичних та правоохоронних органів, диспути, обговорення реальних ситуацій, діагностики стилю взаємин у сім'ї тощо.

Основні сучасні підходи до загальної профілактики злочинів набули свого розвитку та закріплені у цілій низці нормативно-правових актів, що регламентують профілактичну діяльність органів державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), органів місцевого самоврядування, прокуратури, органів внутрішніх справ, служби безпеки, податкової міліції, інших правоохоронних та контролюючих органів, закладів охорони здоров'я, освіти, засобів масової інформації, громадських організацій, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, окремих громадян, які беруть участь (або можуть брати) у профілактиці злочинів. У них, зокрема, визначається, що профілактика злочинів — одне із пріоритетних напрямів боротьби зі злочинністю, основними завданнями якої є захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, інтересів суспільства й держави від злочинних та інших посягань, охорона громадського порядку і забезпечення суспільної безпеки [7, с. 178].

4.3. Профілактика правопорушень серед дітей та учнівської молоді

Нині діяльність правоохоронних органів із профілактики злочинів розуміється як предметно існуюча система соціального регулювання, що охоплює спеціалізовані органи і формування громадськості, працівники яких, застосовуючи досягнення педагогічної науки, намагаються забезпечити виконання чинних законів.

Попередження злочинів — це найгуманніший засіб підтримки правопорядку.

Під кримінально-правовим попередженням розуміють превентивні заходи, які здійснюють у процесі призначення покарання та його виконання.

Предметом теорії попередження злочинів є: 1) поняття попереджувальної діяльності; 2) її види, форми, рівні; 3) суб'єкти та об'єкти цієї діяльності; 4) організаційні та правові основи; 5) тактика і методика здійснення попереджувальних заходів; 6) особливості попередження окремих видів злочинів.

Найважливішими складовими профілактики злочинів є органи, організації, особи, які здійснюють запобіжні заходи, а також самі ці заходи. Питання про рівні профілактики злочинів не дістало однозначного вирішення. Найбільш обґрунтованою є точка зору науковця О. М. Яковлєва, який виділяє три рівні попередження злочинів:

- 1) загальносоціальна профілактика, тобто попереджувальна діяльність, що здійснюється у суспільстві в цілому;
- 2) профілактика у соціальних групах і колективах;
- 3) індивідуальна профілактика (рання і безпосередня). Виокремлюють також четвертий рівень — профілактику злочинів на регіональному або галузевому рівні [21].

Складнішу будову структури попереджувальної діяльності дає дослідник Г. А. Аванесов. Він поділяє профілактику злочинів на загальну, спеціальну та індивідуальну, а також на моральну, кримінально-правову, кримінологічну і спеціальну. Поділ профілактики на два види — загальну та індивідуальну — міцно закріпився у діяльності органів внутрішніх справ [2, с. 339].

Під загальною профілактикою злочинів треба розуміти діяльність щодо виявлення детермінант злочинності, а також розроблення і здійснення заходів, спрямованих на їх усунення чи нейтралізацію. Така діяльність здійснюється державними органами й громадськими організаціями і зачіпає інтереси всіх членів суспільства.

Індивідуальна профілактика — це система цілеспрямованого, організованого, з урахуванням педагогічних вимог, виховного впливу на свідомість, почуття, волю особи, з якою здійснюється профілактика з метою усунення, нейтралізації, блокування у неї негативних і, одночасно, формування позитивних якостей, стереотипів і звичок законслухняної поведінки.

Сфера профілактики злочинів надзвичайно широка, нині вона не може залишатися полем діяльності одних лише правоохоронних органів.

Одна із проблем, на розв'язання якої спрямована концепція Державної програми профілактики правопорушень на пе-

ріод до 2015 року — це поширення дитячої бездоглядності і безпритульності, що відбувається, зокрема, через зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій, призводить до збільшення кількості правопорушень, вчинених неповнолітніми та за їх участю, випадків втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність [8]. Причини виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом є: недосконалість нормативно-правового, організаційного, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення профілактики правопорушень; неналежний рівень комплексних запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення правопорушень, профілактичної роботи з особами, схильними до їх вчинення; низький рівень правової культури населення, роз'яснювальної роботи з формування відповідального ставлення громадян до питань дотримання законності, особистої участі в охороні громадського порядку, профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю; відсутність дієвого механізму участі громадськості у забезпеченні правопорядку в державі; недостатня увага органів державної влади до питань організації дозвілля молоді, її зайнятості та відпочинку; недосконалість механізму взаємодії правоохоронних органів з місцевими органами влади з питань розроблення конкретних заходів, спрямованих на підвищення ефективності профілактики правопорушень. Погіршення соціально-економічної ситуації в державі негативно позначається на криміногенній ситуації, зумовлює необхідність формування принципово нових підходів до розв'язання проблем у сфері профілактики правопорушень. Комплексне розв'язання проблеми можливе шляхом розроблення, затвердження та виконання Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року.

Метою Програми є:

- забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення протиправних діянь, а також налагодження дієвої співпраці правоохоронних

органів та центральних і місцевих органів виконавчої влади у зазначеній сфері;

- усунення передумов для вчинення правопорушень і забезпечення конституційних прав та свобод людини на підставі чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування у цій справі зусиль правоохоронних органів, місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадськості;
- покращення роботи з протидії наркозлочинності, профілактики дитячої бездоглядності, злочинного впливу на неповнолітніх у молодіжному середовищі та в сім'ях;
- активізація роботи щодо профілактики рецидивної злочинності;
- удосконалення методів організації роботи і шляхів запобігання вчиненню правопорушень;
- дієва протидія злочинності серед неповнолітніх, зокрема рецидивної;
- підвищення координуючої ролі органів місцевого самоврядування та виконавчої влади у розв'язанні проблем боротьби зі злочинністю та її негативними наслідками [8].

Основними завданнями Програми є:

- організаційне забезпечення профілактики правопорушень;
- захист життя, здоров'я, честі і гідності особи, її майна від злочинних посягань;
- протидія організованій злочинності та корупції;
- протидія нелегальній міграції;
- мінімізація злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище;
- запобігання поширенню наркозлочинності, пияцтва та алкоголізму;
- протидія рецидивній та побутовій злочинності;
- охорона громадського порядку та попередження правопорушень [8].

Програма, зокрема, передбачає наступні види правоохоронної діяльності як різновид педагогічної: 1) забезпечення своєчасного виявлення неблагополучних сімей, їх облік і си-

стематична перевірка умов утримання та виховання в них неповнолітніх, надання таким сім'ям адресної допомоги; 2) здійснення заходів щодо забезпечення зайнятості підлітків, юнаків та дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, збереження існуючої мережі державних і громадських інститутів надання соціальної підтримки неповнолітнім, організації їх дозвілля і відпочинку, а також утворення з цією метою центрів соціальної реабілітації.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1209-р “Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року” та з метою зменшення кількості правопорушень та злочинів, вчинених неповнолітніми, підвищення їхнього загальноосвітнього рівня щодо негативного впливу наркотиків та алкоголю на життя та здоров'я, Головне управління у справах сім'ї, молоді та спорту, Київський міський центр для сім'ї, дітей та молоді, Головне управління освіти і науки, Головне управління охорони здоров'я, райдержадміністрації, Головне управління Міністерства внутрішніх справ України в м. Києві організовує заходи щодо утвердження здорового способу життя, направлені на профілактику і попередження алкогольної, тютюнової та наркотичної залежності молоді, запобігання поширенню в молодіжному середовищі ВІЛ-інфекції/СНІДу, хвороб, що передаються статевим шляхом серед учнівської та студентської молоді у навчальних закладах системи освіти.

З метою соціально-правового захисту дітей та підвищення загальноосвітнього рівня неповнолітніх, роз'яснення їхніх прав, обов'язків та можливих наслідків негативної поведінки зменшення злочинних проявів, таких як хуліганство, розпивання спиртних напоїв ГУ юстиції, ГУМВС, Прокуратура, ГУ освіти і науки, райдержадміністрації забезпечують виявлення, облік та проведення роботи із соціально-правового захисту дітей, які опинились у складній життєвій ситуації через ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків, схильність до систематичного залишення місця проживання, вчинення

насильства над дітьми в сім'ї; з метою правового виховання населення, особливо молоді, проводять у навчальних закладах профілактичні лекції з роз'яснення діючого законодавства України щодо відповідальності неповнолітніх за злочини, правопорушення тощо.

Основною метою правоохоронної діяльності як різновиду педагогічної є:

- обмеження дії негативних явищ і процесів, взаємопов'язаних зі злочинністю;
- усунення детермінантів злочинних проявів;
- ліквідація криміногенних факторів у мікросередовищі особи, які формують її антисупільну позицію і мотивацію злочинної поведінки;
- превентивний вплив на особу, яка за своїм антисупільним способом життя здатна вчинити злочин.

Ґрунтуючись на вказану мету, можна виокремити такі завдання профілактики злочинів:

- виявлення та аналіз явищ, процесів, обставин, які виступають детермінантами злочинів;
- вивчення чинників, що призводять до формування особи злочинця та реалізації злочинних намірів;
- встановлення кола осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і цілеспрямований профілактично-виховний вплив на них;
- усунення або нейтралізація криміногенних факторів на індивідуальному рівні.

Системою профілактики злочинів є сукупність державних органів, громадських організацій та громадян, які цілеспрямовано здійснюють на різних рівнях і в різних масштабах управління й планування попереджувальної діяльності, виконання профілактичних заходів та мають у зв'язку з цим певні права й обов'язки і несуть відповідальність за досягнення поставленої мети.

Центральне місце у системі спеціальних суб'єктів профілактики посідають органи внутрішніх справ, їхня діяльність має комплексний характер, що проявляється у таких аспектах:

- 1) органи внутрішніх справ впливають на дуже широке коло об'єктів попереджувальної діяльності;
- 2) вони активно взаємодіють з усіма іншими суб'єктами, надаючи їм інформацію про криміногенне становище в регіоні щодо виявлення детермінанти злочинів та осіб, що потребують індивідуального профілактичного впливу;
- 3) органи внутрішніх справ здійснюють попереджувальну діяльність на всіх рівнях, використовуючи при цьому широкий арсенал методів та засобів, як гласних, так і оперативних. У їхню структуру входить низка служб і підрозділів, єдине або головне призначення яких полягає у реалізації профілактичних функцій.

Головними підставами такої класифікації є суб'єкти, об'єкти профілактики, її завдання, форми і методи, ступінь правового регулювання попереджувальної діяльності.

Науковці-юристи О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич поділяють заходи загальної профілактики:

- 1) за суб'єктом — на загальні та спеціальні. Загальні заходи застосовуються тими суб'єктами, для яких попереджувальна діяльність не є основною функцією. Спеціальні заходи здійснюють суб'єкти, для яких ця діяльність є основною або однією із головних;
- 2) за об'єктом — на заходи попередження будь-яких злочинів; заходи попередження окремих видів злочинів (неповнолітніх, рецидивних, насильницьких, корисливих тощо); заходи попередження конкретних злочинів;
- 3) за характером завдання — на заходи, спрямовані на виявлення детермінант злочинів, та заходи, спрямовані на усунення (нейтралізацію) цих детермінант;
- 4) за організаційною формою — на заходи-сигнали і заходи-дії. Заходами-сигналами є інформація про необхідність цілеспрямованого впливу на виявлені криміногенні фактори (подання органів дізнання і попереднього слідства, прокуратури, окремі ухвали судів). Ці заходи, як правило, здійснюють спеціальні суб'єкти попереджувальної

діяльності. Інші суб'єкти виконують заходи-дії, тобто безпосередньо працюють над усуненням виявлених деліквантів злочинців. Заходи-дії, своєю чергою, за змістом можна розділити на: організаційні, економічні, правові, моральні, технічні (добір і розстановка кадрів, ефективне використання патрульно-постової служби, вдосконалення бухгалтерського обліку, використання сучасних обчислювальних пристроїв, сигналізації тощо);

- 5) за ступенем правового врегулювання – на заходи правового і неправового характеру. Наприклад, заходи, що здійснюються у межах кримінально-процесуальної діяльності або загального нагляду прокуратури, є правовими, а у сфері господарської чи культурно-виховної діяльності – не правовими [7, с. 156].

Зазначимо, що в науковій літературі наводяться й інші класифікації. Кожна з них має свої переваги та недоліки, однак, узяті разом, вони дають краще уявлення про загальну профілактику злочинців.

Заходи індивідуальної профілактики завжди спрямовані на конкретного члена суспільства чи певну групу осіб, тобто полягають у відповідній роботі з людьми. Тому вони підпорядковуються всім основним закономірностям, властивим міжособистісним стосункам. Відповідно до цього, до заходів індивідуальної профілактики злочинців висуваються певні вимоги: вони мають бути обґрунтованими, позбавленими будь-яких проявів формалізму, послідовними і безперервними, побудованими на прогнозуванні поведінки особи, щодо якої здійснюються профілактичні заходи, з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Заходи індивідуальної профілактики залежно від завдань, на вирішення яких вони спрямовані, можна поділити на три групи: інформаційні, заходи впливу, заходи контролю.

До *інформаційних* належать такі, що спрямовані на виявлення осіб, які потребують профілактичного впливу, а також на збирання необхідних відомостей про них, аби правильно організувати роботу з ними.

Заходи впливу становлять ядро індивідуальної профілактики. Саме вони покликані забезпечити усунення дефектів соціалізації особи і тим самим уберегти її від вчинення злочину.

Заходи контролю спрямовані на перевірку ефективності застосування заходів впливу і, залежно від цього, мають визнати їх достатніми або накреслити додаткові заходи профілактики.

Заходи індивідуальної профілактики можна також поділити на заходи переконання, примусу і допомоги. Індивідуальна профілактика спрямована не лише на окрему людину, яка може вчинити злочин, а й на мікросередовище. Досягти вирішення другого завдання можна різними засобами. Це можуть бути заходи, спрямовані на те, щоб змінити характер впливу мікросередовища на особу або радикально змінити це середовище (скажімо, перевести особу у здоровий колектив). Вибір заходів залежить від ступеня антисоціальності мікросередовища, можливостей його перебудови в бажаному напрямі, інтенсивності впливу на особу та інших обставин. Проте у будь-якому разі ефективність індивідуальної профілактики залежить від своєчасності застосування превентивних заходів на якомога ранніх стадіях соціальної запущеності особи, коли вона ще тільки вчиняє аморальні проступки і правопорушення, що не мають злочинного характеру.

Не випадково у кримінології виділяють в окремий підвид так звану ранню профілактику злочинів. За визначенням А. Й. Міллера, під нею треба розуміти спеціальну діяльність щодо виправлення і перевиховання особи, чия поведінка відхиляється від моральних та правових норм, але ще не стала злочинною, що передбачає як корекцію відносно слабких деформацій у структурі особи, усунення (нейтралізацію) діючих на неї криміногенних факторів мікросередовища, для того щоб виключити саму можливість вчинення даною особою злочину [13, с. 126].

Наведене свідчить, що з трьох видів антисуспільної поведінки (аморальної, протиправної і злочинної) об'єктами ранньої профілактики є тільки перші два види, тобто дозлочинні форми антисоціальної поведінки.

Беручи до уваги зазначене вище, можна зробити висновок про те, що правоохоронна діяльність має певні різновиди педагогічної діяльності.

Залежно від завдань, поставлених перед тим чи іншим правоохоронним органом, теорією і практикою, вироблено відповідні форми їх запобіжної діяльності.

Педагогічні аспекти індивідуальної профілактики. Цей вид профілактики зорієнтований на конкретну людину, від якої можна чекати протиправної поведінки. Це попереджувальна робота із особистістю з урахуванням її індивідуальних особливостей, кримінальних схильностей тощо. Індивідуальна профілактика — це цілеспрямована діяльність державних і недержавних органів, організацій та їх представництв, а також здійснення індивідуальних спрямованих заходів, зорієнтованих на ліквідацію індивідуальних причин та умов, що спонукають до правопорушення і злочину.

Підґрунтям для виявлення правоохоронними органами осіб, які потребують профілактики, є фактори протиправної поведінки. Профілактичну роботу слід починати на ранніх стадіях зародження відхилення поведінки, ґрунтуючись на фактах морально некоректної поведінки в сім'ї, побуті, виявленні негативних звичок, порушення трудової дисципліни тощо.

Педагогічний аспект індивідуальної профілактики відтворюється в:

- аналізі сформованості основних педагогічних властивостей особи, з якою проводиться профілактика: її освіченості, вихованості, розвитку;
- вияві негативних звичок поведінки, яка ускладнює індивідуальну детермінацію певної поведінки;
- соціально-педагогічному аналізі середовища і його факторів, які домінуюче впливають на виховання;
- розвиток — прогнозуванні розвитку індивідуальної поведінки і оцінювання переважаючої тенденції: позитивного чи негативного;
- визначенні педагогічних заходів, планів індивідуальної профілактичної роботи (програми, прийоми);

- компетентності реалізації спланованих заходів до одержання спланованого результату;
- педагогічному контролю поведінки і змінами в особистості, з якою проводять профілактику.

Спеціальною формою загальної профілактичної роботи є комплексні і цільові оперативно-профілактичні операції правозахисних органів. Вони можуть здійснюватись окремими правозахисними органами, впливати на криміногенний комплекс, притаманний якійсь групі населення, групі об'єктів, виду злочину тощо.

Специфіка індивідуальної профілактики вимагає урахування:

- психологічних процесів (особливостей уваги, мислення, пам'яті, сприймання), що відбуваються у свідомості правопорушника у процесі формування антисоціальних поглядів, переконань, звичок;
- рівня світогляду і морального розвитку, моральних мотивів, властивих певній людині;
- характерних рис особистості, рівня свідомості, потреб та інтересів, а також поведінки до і після здійснення правопорушення;
- обставин, за яких у молодій людини виникли асоціальні наміри;
- негативних факторів конкретного середовища, що викликають мотиви девіантної поведінки.

Під час розроблення програми індивідуального профілактичного впливу провідною метою є позитивні зміни в особистості молодій людині щодо дотримання загальноприйнятих соціальних норм, правил, цінностей.

Профілактичні програми з активним залученням підліткових лідерів ґрунтуються на твердженні про те, що підлітки — лідери, які користуються повагою з боку однолітків, надаватимуть їм необхідну інформацію про здоровий спосіб життя та своєю поведінкою підкріплюватимуть власні переконання щодо нецільності різноманітних видів ризикованої поведінки.

На сьогодні профілактичні програми з активним залученням підлітків є досить популярними у багатьох країнах світу. В Україні їх називають програмами за методом “рівний-рівному”.

Сутність цього методу полягає в тому, що на відміну від дорослих, молоді люди перебувають постійно з однолітками, розуміють, що значить бути молодим, спілкуються за допомогою специфічних вербальних і невербальних засобів.

Метод “рівний-рівному” є одним із способів впливу на особистість з метою розвитку навичок прийняття самостійних рішень та уміння бути відповідальним за свої вчинки.

4.4. Віктимологічна профілактика

Віктимологія вивчає злочини і злочинну поведінку як обумовлене особистими якостями потерпілого, взаємовідносини його із злочинником до і в момент злочину як ризиковане, небезпечне, розпущене тощо.

Ключовими у віктимології є такі поняття: “віктимність”, “віктимізація”, “віктимологічна ситуація” [7].

Віктимність — підвищена міра схильності особи до того, щоб стати жертвою злочину через притаманні їй якості чи виконувати дії.

Віктимізація — процес перетворення особи в реальну жертву, а також результат цього процесу.

Віктимна ситуація — життєве становище, що складається у зв'язку з якостями особи чи поведінкою жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди [7, с. 156].

Віктимологія здебільшого вивчає особу жертви.

До зниження віктимності громадянина належать:

- набуті знання, що підвищують його обачливість, знижують вірогідність створення криміногенної ситуації;
- виховані звички поведінки, що знижують ризик стати жертвою в суспільних місцях, на вулицях тощо;
- виховані культурні інтереси, захоплення, способи проведення дозвілля;
- розвинена розумна обачливість, спостережливість, швидкість реакції.

Віктимологічна профілактика — одне із гостро необхідних специфічних напрямів попередження злочинності. Вона передбачає:

- виявлення причин і умов, що формують віктимну поведінку, що зумовлюють здійснення злочинів стосовно конкретної особи, виявлення груп ризику і конкретних осіб із підвищеним ступенем віктимності;
- вплив на причини, умови, особи, групи з метою активізації, відновлення і підвищення їхніх захисних властивостей;
- розробку, удосконалення і поширення засобів захисту громадян від злочинів [7, с. 167].

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх — одна із центральних проблем. Показники злочинності неповнолітніх відбивають певною мірою ситуацію в суспільстві.

Злочинність неповнолітніх є самостійною кримінологічною проблемою, оскільки відрізняється від злочинності дорослих, що зумовлюється віком злочинців, який знаменує соціально-психологічні особливості цієї категорії та їхній статус у суспільстві.

Найефективнішим засобом боротьби зі злочинністю є профілактика, яка являє собою систему заходів, спрямованих на виявлення, обмеження або нейтралізацію криміногенних чинників і суспільної небезпеки особи злочинців.

Теоретичним засобам профілактики злочинів і проблемам віктимологічної профілактики присвячені роботи Г. Міньковського, А. Тузова, В. Полубинського, В. Рибальської, І. Козубовської, І. Васильківської, Н. Яницької, Д. Рівмана та інших вітчизняних і зарубіжних учених. У своїх роботах вони дають визначення профілактики злочинності, розкривають основні напрями її здійснення, виділяють суб'єкти та їхні завдання під час здійснення профілактичних заходів, розглядають аспекти віктимологічної профілактики.

Віктимологічна профілактика, на думку науковця Д. Рівмана, являє собою цілеспрямований спеціалізований вплив на осіб із неправомірною чи аморальною поведінкою, а також на чинники, що зумовлюють віктимність, пов'язану з подібною поведінкою. Її об'єктом є чинники і особи, позитивна поведінка яких віктимонебезпечна для них.

Якщо розглядати профілактику злочинів загалом, то, на думку фахівців, у широкому трактуванні — це недопущення злочинів узагалі, тобто утримання окремих членів суспільства від злочинних дій. У вузькому значенні під такою профілактикою розуміють діяльність, по-перше, щодо виявлення й усунення детермінант конкретних злочинів; по-друге, виявлення осіб, здатних до вчинення злочинів, і проведення з ними відповідної роботи. Профілактика злочинів у широкому розумінні підпорядкована завданням боротьби зі злочинністю як явищем, у вузькому — попередженню конкретних злочинів з боку окремих осіб.

У системі профілактики злочинів виокремлюють загальну та індивідуальну профілактику. Під час здійснення заходів з профілактики протиправної поведінки неповнолітніх особливу увагу слід приділяти ранній профілактиці, яка є різновидом індивідуальної.

Як відомо, найсуттєвішою причиною злочинної поведінки неповнолітніх є недоліки у вихованні. Основна роль у процесі виховання належить сім'ї, яка є одним із суб'єктів профілактики: у сім'ї формуються потреби особи, її інтереси, моральні якості.

На виховний потенціал сім'ї впливають характеристики, пов'язані зі структурою сім'ї, рівнем освіти, морально-психологічним кліматом, зайнятістю, матеріальним достатком тощо, тобто чинники, що сприяють всебічному розвитку дітей.

Негативно впливають на виховання підлітка такі явища, як пияцтво одного з батьків або й двох, бійки, скандали між ними, вчинення злочинів членами сім'ї, ведення ними аморального способу життя. Тому, здійснюючи ранню профілактику злочинності неповнолітніх, слід якомога раніше вжити заходів із запобігання негативного впливу сім'ї.

Вік неповнолітніх злочинців зумовлений правовими чинниками — від 14 (вік, з якого настає кримінальна відповідальність практично за всі діяння, які реально вчиняють неповнолітні) до 18 років (вік юридичного повноліття).

Поряд із поняттям “злочинність неповнолітніх” вживають також поняття “підліткова злочинність”. Проте це не виправ-

дано, оскільки підліток — це дівчина чи хлопець віком 12–16 років. За підлітковим віком іде юність, але поняття “юнацька злочинність” також буде неправильним, тому що юнацький вік не закінчується у 18 років.

Вивчаючи злочинність неповнолітніх, слід також урахувати, що окремі їхні групи істотно різняться. Ось чому значно відрізняється злочинність неповнолітніх віком 14–15 і 16–17 років. Різняться (як кількісно, так і якісно) також злочини, які скоюють учні загальноосвітніх шкіл, технікумів, професійних училищ, ті, хто працює, і ті, хто не має певного заняття.

Причини та умови скоєння злочинів неповнолітніми загалом такі самі, що й зумовлюють злочинність дорослих. Це такі самі негативні явища, процеси, що відбуваються у суспільстві на макро- та мікрорівні. Проте з урахуванням особи неповнолітнього вони мають специфіку, що пов’язана з особливостями негативних потреб та інтересів неповнолітніх правопорушників.

Відповідальність неповнолітніх, тобто осіб, які не досягли 18-річного віку, передбачена кримінальним, адміністративним та іншим законодавством.

Так, кримінальній відповідальності підлягають особи, які до вчинення злочину досягли 16-річного віку (ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України, далі — КК). Це так званий загальний вік кримінальної відповідальності.

Закон також (ч. 2 ст. 22 КК України) передбачає і знижений вік кримінальної відповідальності. Йдеться про осіб у віці від 14 до 16 років. Ці особи підлягають кримінальній відповідальності за такі види злочинів, як вбивство (ст. ст. 115–117 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, ч. 3 ст. 345, 346, 350, 377, 398), зґвалтування (ст. 152), хуліганство (ст. 296) та ін.

Зниження віку кримінальної відповідальності законодавець зумовив насамперед тим, що особа уже в 14-річному віці усвідомлює суспільну небезпечність і протиправність злочинів, які вказані в ч. 2 ст. 22 КК. Крім того, серед підлітків ці злочини досить поширені, і більшість з них тяжкі, становлять підвищену суспільну небезпеку [9].

Особи віком від 11 до 14 років не можуть бути суб'єктами злочину, оскільки не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Проте ч. 2 ст. 97 КК визначає, що до цих осіб все таки можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру з дотриманням таких умов: по-перше, неповнолітньому виповнилось 11 років; по-друге, ця особа вчинила діяння, що підпадає під ознаки злочину, передбаченого особливою частиною КК [9].

Згідно ст. 105 КК неповнолітній, який вчинив злочин великої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом [9].

До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені у частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, встановлюється судом, який їх призначає.

Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;
- 3) виправні роботи;
- 4) арешт;
- 5) позбавлення волі на певний строк [9].

До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Отже, відносно неповнолітніх не можуть застосовуватися: конфіскація майна, обмеження волі, довічне позбавлення волі, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військово-службовців, тримання в дисциплінарному батальйоні [9].

Тому варто залучати до здійснення профілактичних заходів спеціалістів, а саме психолога та психіатра, а для цього слід створювати психологічні центри, в яких поряд із зазначеними спеціалістами працюватимуть і педагоги. Такі центри можуть надавати суттєву допомогу в соціально-психологічній діагностиці та рекомендації правоохоронним органам щодо здійснення тих чи інших профілактичних заходів.

Особливістю злочинності неповнолітніх є її груповий характер, що пов'язано з особливостями соціально-психологічного розвитку неповнолітніх. Різноманітні угруповання за місцем проживання мають великий вплив на підлітка, на формування його особистості. Тому слід якомога раніше виключити криміногенний вплив таких груп на підлітка. З цієї метою необхідно забезпечити ознайомлення підлітка з основними положеннями законодавства, допомогти усвідомити необхідність дотримання існуючих норм і правил поведінки в суспільстві.

Роботу з попередження негативного впливу з боку криміногенної групи на підлітка потрібно проводити не лише з конкретним підлітком, а з групою в цілому.

Попередження злочинів буде успішним у тому випадку, якщо виявити механізм злочинної поведінки, особливу увагу зверта-

ючи на її мотивацію. Як відомо, не встановивши мотиву злочину, практично неможливо встановити його причини та вжити відповідних заходів щодо їх усунення і, звичайно, здійснити правильну кваліфікацію вчинених дій і призначити покарання. Фахівці зазначають, що для виявлення мотивів можливої поведінки чи вже скоєного злочину необхідно аналізувати всю сукупність подій і чинників, що допоможе віднайти основні потреби і тенденції особи, притаманні їй реакції на ті чи інші життєві ситуації.

Для того щоб не допустити у підлітка формування мотивів можливої злочинної поведінки, слід, по-перше, вивчати умови, в яких формується особа; по-друге, здійснювати вплив на найближче оточення підлітка, яке може сформувати мотиви злочинної поведінки; по-третє, проводити зустрічі та бесіди із залученням фахівців, під час яких обговорювати та аналізувати мотиви протиправних дій; по-четверте, навчати підлітка самоаналізу та самоконтролю.

Не останню роль у генезисі злочинності неповнолітніх відіграє потерпілий, тому, кажучи про профілактику злочинів, які скоюються неповнолітніми, слід звернути увагу на віктимологічну профілактику. Фахівці зазначають, що віктимологічний напрям кримінологічної профілактики (віктимологічна профілактика) — це включена в соціальну систему попередження злочинності підсистема загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на зниження індивідуальної та масової віктимності шляхом усунення негативних віктимних нахилів, активізації можливостей потенційних жертв злочинів і забезпечення їхньої безпеки.

Поведінка потерпілого через свої особливості може відігравати різну роль в детермінації злочинних дій. Провокаційна, легковажна, ризикована, агресивна, різна аморальна і протиправна поведінка, безпорадний стан, виконання службових обов'язків, пов'язаних з ризиком, та інші специфічні типи поведінки нерідко зумовлюють різноманітні злочинні посягання.

Значне місце у злочинності неповнолітніх посідає хуліганство і поведінка потерпілих від хуліганських дій. Як вказує ана-

ліз кримінальних справ, у передкримінальній і кримінальній ситуаціях у 60 % випадків вона була такою, що провокувала і сприяла злочину. У 27 % випадків поведінка потерпілих була нейтральною, а в інших — мала характер протидії. Більше половини потерпілих і злочинців були знайомі до скоєння злочину, а в 15 % випадків перебували у неприязних стосунках.

Як стверджують науковці, переважно провокуючою є поведінка потерпілого при вчиненні зґвалтувань, а саме:

- злочинці та жертва спільно розпивають спиртні напої, після чого жертва втрачає здатність орієнтуватися в ситуації, тим більше надати опір (15 %);
- злочинець знає, що жертва раніше була зґвалтована, але нікого про це не повідомила (12 %);
- після випадкового знайомства потерпіла з радістю погоджується погуляти з п'яним підлітком і йде з ним в усамітнене місце, що сприймається майбутнім насильником як сексуальна стимуляція, хоча ніяких реальних еротичних заохочень з боку жертви немає (12 %);
- після випадкового знайомства жертва своєю власною сексуально забарвленою поведінкою провокує посягання (15 %).

Як бачимо, досить часто виникненню злочинного наміру і вчиненню злочину сприяють особистісні характеристики потерпілих, їхня поведінка та стосунки зі злочинцем, тому це слід враховувати під час розроблення й реалізації заходів профілактики.

Саме тому профілактика має бути спрямована на розвиток позитивних якостей особи і стримування розвитку негативних. Необхідно прищеплювати повагу до закону та моральних норм, здійснювати систематичну правову пропаганду серед населення, інформувати громадян про конкретні злочини, способи та методи їх скоєння.

Заходи віктимологічної профілактики слід розробляти з урахуванням криміногенної ситуації в регіоні та доводити до громадян через засоби масової інформації. Доцільним є створення віктимологічних теле- та радіопередач, в яких розповідалося б про те, як поводитися в тій чи іншій ситуації, як не

потрапляти під вплив криміногенних ситуацій, як забезпечити власну безпеку, безпеку житла і особистого майна.

Залежно від характеру завдань, що вирішуються, заходи віктимологічної профілактики можна класифікувати на загальні, спеціальні та індивідуальні. Специфіка завдання та особливість заходів віктимологічної профілактики пов'язана з їх компетенцією та взаємодією під час їхнього застосування. Віктимологія досліджує питання правового, організаційного, управлінського недопущення віктимізації, розробляє критерії та показники результативності запобіжної діяльності.

Як зазначають О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гада, важливим засобом загальносоціальної віктимологічної профілактики є правове виховання. Практика свідчить, що деякі злочини ставали можливими у зв'язку з правовою необізнаністю громадян, особливо щодо меж необхідної оборони. Позитивний ефект досягається роз'яснювальною роботою з населенням, особливо з тією його частиною, яка характеризується підвищеною віктимністю. Саме у цьому випадку слід використовувати інформацію про осіб, що через власну необережність стали жертвами злочинів; активніше використовувати засоби масової інформації, поширювати знання про способи вчинення злочинів, що розраховані на необачність та зайву довірливість потерпілих. Виступаючи з лекціями, бесідами працівники правоохоронних органів мають звертати увагу на обставини віктимного характеру, рекомендувати бути більш уважними, обачними, обережними, критично ставитися як до своїх вчинків, так і вчинків інших осіб [7, с. 234].

Лекції з прикладної віктимології читають практично в усіх навчальних закладах. Навіть у дитячих садках малюки проходять первинний віктимологічний інструктаж — на достатньо простому рівні діти отримують досить корисні рекомендації: не сідати в автомобіль до сторонньої людини, не заходити до незнайомих людей додому, не входити в ліфт з незнайомими чоловіками тощо. У школах і вищих навчальних закладах бажано можуть не лише прослухати лекцію з віктимології, а й пройти спеціальний тренінг: засвоїти прийоми самозахисту,

відпрацювати до автоматизму методику застосування індивідуальних захисних засобів.

Враховуючи викладене вище, можна дійти таких висновків. Для посилення ефективності боротьби зі злочинністю неповнолітніх варто вживати таких профілактичних заходів: запобігання негативного впливу неблагополучного сімейного становища; надання психологічної освіти батькам та їх психологічне консультування; створення психіатричних центрів, які мають надавати допомогу в соціально-психологічній діагностиці та рекомендації правоохоронним органам щодо здійснення тих чи інших профілактичних заходів; запобігання кримінологічного впливу підліткових угруповань, застосування заходів віктимологічної профілактики.

До таких заходів належать:

- вивчення інформації, яка стосується місця, часу, способу вчинення злочину, особи злочинця та особи жертви;
- інформування громадян про конкретні злочини, способи та методи їх скоєння через засоби масової інформації;
- виявлення осіб, здатних стати жертвою злочину;
- інформування громадян про приводи до розвитку конфліктів та про ознаки осіб, які мають до них схильність;
- створення теле- і радіопередач, в яких розповідалося б про те, як поводитися у небезпечній ситуації.

Як зазначає вчений Г. А. Аванесов, попередження злочинності передбачає систему подвійних заходів:

- загальної профілактики як сукупності соціально-економічних, ідеологічних, культурно-виховних, правових та інших заходів; безпосередньо не орієнтовані на боротьбу зі злочинністю, вони становлять матеріальну і духовну базу для спеціально-кримінологічної профілактики;
- індивідуальної профілактики як сукупності заходів на конкретну особу [2, с. 339].

Профілактику доцільно розглядати у широкому й вузькому значенні. В широкому значенні — це діяльність щодо утримання членів суспільства від вчинення злочинів. У вузькому

значенні — це виявлення та усунення причин злочинів і умов, що їм сприяють, а також діяльність щодо виявлення осіб, які можуть скоїти злочин, проведення з ними необхідної виховної роботи.

До основних педагогічних заходів щодо віктимологічної профілактики на думку вчених [4; 5; 8; 11; 13] належать:

- ґрунтовне кримінологічне вивчення недоліків навченості, вихованості, розвитку і освіченості осіб, які стали жертвами внаслідок віктимної поведінки;
- надання знань населенню про існування масового явища віктимності індивідуально поширеного, що привертає увагу осіб, які ведуть злочинний спосіб життя або схильні до здійснення злочинів, що підвищує ймовірність стати жертвою злочину;
- формування впевненості усіх громадян у необхідності ліквідації недоліків; насамперед подолання зазначених недоліків досягається навченістю і вихованням, які знижують власні захисні властивості й підвищують імовірність стати жертвою;
- вияв серед населення груп, а також окремих громадян із підвищеною віктимністю, і спрямування на них більш інтенсивних педагогічних впливів;
- активне висвітлення за допомогою усіх засобів масової інформації проблем віктимності, наочний показ її ролі у фактах здійснених злочинів, пояснення і нагадування способів підвищення своїх захисних властивостей;
- вивчення аспектів віктимності та профілактики її проявів в усіх загальноосвітніх закладах в особливих розділах навчальних дисциплін, темах тощо;
- посилена робота віктимності й профілактики з підлітками, юнаками, дівчатами, молодими людьми, людьми похилого віку, з тими, у кого спостерігається розвиток негативних звичок порушувати норми поведінки, захоплення алкоголізмом, вживання наркотиків тощо;
- виховання дисципліни безпеки у пішоходів, поведінка в транспорті, громадських місцях тощо;

- навчання у спеціальних групах усіх бажаючих способам підвищеної особистої безпеки;
- масове видання недорогих і популярних книг із способів підвищення особистої безпеки і зниження рівня власної віктимності;
- індивідуальна виховна робота із особами, які відрізняються підвищеною віктимністю.

Таким чином, враховуючи недоліки попередньої практики реалізації профілактичних завдань, основна увага має бути спрямована на вироблення нової філософії виховання, на підвищення наукового рівня теорії, методології та педагогічної технології превентивного виховання, визначення шляхів посилення педагогічної майстерності у здійсненні превентивної роботи, вдосконалення традиційних і нетрадиційних форм і методів, побудову нових стратегій даного напрямку виховання. Така превентивна діяльність має здійснюватись з урахуванням ситуації життєдіяльності дітей і молоді, наявних у суспільстві ресурсів, можливостей коштів державного бюджету, а також міжнародних програм і фондів.

Створення цілісної системи превентивного виховання неповнолітніх диктується:

- потребами суспільства у збереженні й розвитку соціально активної, здорової особистості;
- потребою молоді особистості в реалізації прагнень до соціально орієнтованого способу життя;
- соціальною необхідністю створення для учнів умов реалізації особистих прагнень та здійснення їхніх прав і свобод, зокрема для захисту від схильності до проявів деструктивної поведінки;
- гуманним ставленням і необхідністю допомоги дітям і молоді, які опинилися у кризовій життєвій ситуації.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення педагогічної профілактики.
2. Визначити особливості превентивної педагогіки.
3. Охарактеризувати завдання превентивної педагогіки.

4. Назвати функції превентивної педагогіки та дати їх характеристики.
5. У чому полягають методи і прийоми педагогічної профілактики?
6. Дати пояснення педагогічному аспекту загальної профілактики.
7. Назвати типи профілактичних заходів щодо запобігання протиправної поведінки неповнолітніх.
8. Навести приклади педагогічної профілактики вживання наркогенних речовин молодими людьми.
9. Визначити особливості віктимної профілактики.
10. У чому полягає сутність правового виховання?

Література

1. *Алексеев А. И.* Криминология: курс лекцій / А. И. Алексеев. — М.: Щит-М, 1999. — 340 с.
2. *Аванесов Г. А.* Криминология и социальная профилактика. — М., 1980. — С. 339–401.
3. *Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С.* Криминология: курс лекцій. — К., 2002. — 294 с.
4. *Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І.* Основи психології і педагогіки. — Харків, 2003. — 336 с.
5. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К., 2003. — 134 с.
6. *Блувштейн Ю. Д., Зорин М. И., Романов В. В.* Профилактика преступлений. — Минск, 1986. — С. 27.
7. *Профілактика злочинів: [підруч.] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи.* — К.: Атіка, 2011. — 720 с.
8. *Концепція* Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року від 29 вересня 2010 р. № 1911-р.
9. *Кримінальний кодекс України [текст]* чинне законодавство України зі змінами та доповненнями станом на 05.12.2013 р. — 164 с.
10. *Кримінальний процесуальний кодекс України // ВВР України.* — 2013. — № 9–10, 11–12, 13. — Ст. 88.

11. *Лихолоб В. Г.* Правопорушення: правова і моральна оцінка. — К., 1994. — 432 с.
12. *Литвак О. М.* Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження. — К., 2000. — 280 с.
13. *Методика* правового виховання учасників / Под ред. А. В. Мицкевича, В. М. Обухова. — М., 1982. — 223 с.
14. *Миньковский Г. М.* Теоретические основы предупреждения преступности. — М., 1977. — 256 с.
15. *Миллер А. И.* Противоправное поведение несовершеннолетних (генезис и ранняя профилактика). — К., 1985. — С. 126.
16. *Нагорна А. М., Беспалько В. В.* Профілактика наркоманії серед підлітків: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — Кам'янець-Подільський, 2001.
17. *Наказ* Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, План заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року від 03.08.2012 р. № 888.
18. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. — К., 1996. — 352 с.
19. *Соціальна педагогіка*: навч. посіб. / За ред. А. Й. Капської. — К., 2000.
20. *Столяренко А. М.* Юридическая педагогика: курс лекций. — М., 2000. — 496 с.
21. *Теорія* держави і права: навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 367 с.
22. *Участь* громадян в охороні громадського порядку та профілактики правопорушень: методичні рекомендації / В. А. Молотай, О. Г. Пелагеша, В. С. Сивухін, В. Л. Костюк. — К.: Нац. академія внутр. справ, 2011. — 40 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В РОБОТІ З ПЕРЕВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

5.1. Пенітенціарна педагогіка як наука про перевиховання засуджених

Реформування пенітенціарної системи України передбачає залучення до участі у різних формах роботи із засудженими, зокрема неповнолітніми, досить широкого кола фахівців і представників громадськості. Це пов'язано з цілями такої роботи, які відповідно до мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятих 29 листопада 1985 р., полягають у забезпеченні опіки, захисту, освіти і професійної підготовки з метою надання неповнолітнім допомоги для виконання соціально корисної та плідної роботи у суспільстві (п. 26.1) [18, с. 80].

Злочинність як соціальне явище має причини педагогічні — слабкість системи освіти в суспільстві, системи виховання громадян, правових дефектів правової педагогіки. Індивідуальні причини розвитку відхилень від норм поведінки, що завершуються злочином, недостатність правової педагогіки, вихованості, деформована правосвідомість.

Подальше реформування пенітенціарної системи, зміни у законодавстві та нормативно-правовій базі Державної кримінально-виконавчої служби України зумовлюють необхідність реалізації в органах і установах виконання покарань комплексу організаційно-практичних та психолого-педагогічних заходів, спрямованих на систематизацію і вдосконалення форм та методів

виховного впливу на осіб, засуджених до позбавлення волі, формування єдиних підходів в організації соціально-виховної роботи.

Особливістю організації соціально-виховної роботи із засудженими в сучасних умовах є те, що вона ґрунтується на гуманістичному підході до розуміння суті покарання, котрий дозволяє встановлювати педагогічно доцільні взаємовідносини між співробітниками та засудженими, і передбачає визнання будь-якої людини як найвищої цінності суспільства.

Як слушно зазначають сучасні вчені-пенітенціаристи О. М. Беца, В. І. Кривуша, В. М. Синьов та ін., існує деяка складність процесу переорієнтації засобів виховного впливу на засуджених у бік прогресивної педагогіки співробітництва, а тому подальша гуманізація виконання кримінальних покарань вимагає впровадження нових науково обґрунтованих програм виховання та навчання засуджених, пошуку та будови стосовно їх різних категорій відповідної стратегії виховно-профілактичних заходів [18].

Сучасна пенітенціарна наука здатна запропонувати практиці якісно нові, апробовані підходи для досягнення мети кримінально-виконавчого законодавства і насамперед мети виправлення та ресоціалізації засуджених.

Великого значення у цьому відношенні набуває педагогічно грамотно організована соціально-виховна робота із засудженими. Важливість її багато в чому визначається тим, що злочинець, який засуджений до кримінального покарання, перебуває в педагогічно занедбаному середовищі, а тому слабо відчуває позитивний вплив колективу, особливо на попередній стадії відбування покарання. Соціально-виховна робота глибоко зачіпає внутрішній світ засудженого, дозволяє сформуванню його правильного відношення до покарання, суспільно корисної праці, виховних заходів, до самого себе, інших людей, викликає активну реакцію, яка дозволяє певною мірою оцінювати результативність виховного впливу. Педагогіка, як вже зазначалось, наука про спеціально організовану, цілеспрямовану та систематичну діяльність з формування людської особистості, про зміст, форми і методи виховання та навчання.

Особливе місце в системі педагогічних наук займає — *пенітенціарна педагогіка*.

Об'єктом пенітенціарної педагогіки є особи, різні за віком (підлітки, юнаки, молодь, дорослі, літні), ступенем соціальної небезпечності та педагогічної занедбаності (засуджені вперше, неодноразово, особливо небезпечні рецидивісти), різні за статтю, станом здоров'я і спрямованістю особистості, які перебувають в місцях позбавлення волі.

Таким чином, об'єктом є засуджений — людина, яка здійснила злочин, причини якого завжди так чи інакше лежать в ньому самому, криміногенних деформаціях його особистості.

Як стверджують педагоги О. В. Беца, В. І. Кривуша, Г. О. Радов, В. М. Синьов та ін., пенітенціарна педагогіка покликана теоретично узагальнювати факти реальної дійсності, проникати у внутрішню природу процесів, що мають місце в установах виконання покарань (УВП), виявляти їхні справжні причини і передбачати закономірний перебіг їхнього розвитку. Пенітенціарна педагогіка не тільки описує явища, які відбуваються в установах виконання покарань, а й з'ясовує та аналізує об'єктивні закономірності виправного процесу, досліджує причинно-наслідкові зв'язки в ньому [18].

Предметом пенітенціарної педагогіки є закономірності та особливості педагогічного процесу в специфічних умовах виконання покарань, а об'єктом — педагогічна (виховна) система цих установ.

Таким чином, *пенітенціарна педагогіка* — це наука про перевиховання засуджених, що відбувають покарання головним чином у вигляді позбавлення волі.

Неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, можна умовно поділити на дві групи:

- 1) неповнолітні правопорушники, які були засуджені до позбавлення волі із відстрочкою виконання покарання ви року, умовно засуджені до позбавлення волі тощо. Такі неповнолітні перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх;

2) неповнолітні правопорушники, які перебувають у місцях позбавлення волі — виховно-трудовах колоніях [3; 9].

Основними специфічними особливостями педагогічного процесу в УВП відносять:

- об'єкти впливу (засуджені) характеризуються значними відхиленнями в моральній і правовій свідомості, достатньо вираженою своєрідністю психічних станів і соціальних ролей;
- педагогічний процес реалізується в умовах ізоляції в педагогічно несприятливому середовищі і регламентується кримінально-виконавчим законодавством;
- у більшості випадків основні засоби перевиховання суб'єктивно сприймаються засудженими як примусові;
- результати педагогічного впливу не завжди можна проаналізувати в умовах УВП.

Завдання пенітенціарної педагогіки:

- вивчати усі елементи педагогічної системи в їх взаємозв'язку та взаємозалежності;
- розкривати та пояснювати закономірності процесу ресоціалізації засуджених;
- описувати, пояснювати педагогічні явища в установах виконання покарань, в їх взаємозв'язку з різними явищами соціальної дійсності;
- прогнозувати розвиток педагогічної системи виправно-трудовах установах [18].

Основними соціально-демографічними особливостями неповнолітніх правопорушників, які були засуджені до різних видів умовних покарань, є:

- четверта частина неповнолітніх правопорушників, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, ніде не вчать-ся і не працюють, кожний третій — навчається у школі, кожен шостий — учень ПТУ;
- третина неповнолітніх, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, зростає у неповних сім'ях;

- неповнолітні, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, є потенційним середовищем, половина неповнолітніх з якого може знову скоїти злочин.

Соціально-демографічними особливостями неповнолітніх правопорушників, які були засуджені до позбавлення волі, є:

- переважна більшість неповнолітніх, які засуджені до позбавлення волі, перебували на обліку у кримінальній міліції, тобто мали різні види умовних покарань;
- більшість вихованців виховно-трудова колоній (близько 70 %) – у віці 16–17 років, кожен сьомий – 14–15 років, ще 17 % становить молодь 19–20 років;
- 97 % засуджених неповнолітніх відбувають такий вид покарання вперше;
- освітній рівень частини вихованців виховно-трудова колоній не відповідає їхньому віку;
- сім'ї неповнолітніх, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, умовно можна розподілити на такі групи: неблагополучні; малозабезпечені; в яких є один із батьків; один із батьків був засудженим; забезпечені; високоосвічені;
- існує велика ймовірність того, що майже половина неповнолітніх, які були засуджені до позбавлення волі, знову підуть на скоєння злочину [7].

Психолого-педагогічні аспекти проблеми гуманізації виправно-трудова процесу в УВП пов'язані, як підкреслюють автори [7; 18], насамперед із впровадженням у практику продуктивних ідей педагогіки співробітництва.

5.2. Педагогіка співробітництва

Виправлення засуджених – це складний і багатогранний процес, який зачіпає всі сфери їхнього життя і побуту, і являє собою, з одного боку, активну практичну діяльність вихователів, які впливають на засуджених, з іншого – активну діяльність самих засуджених, оскільки без бажання людини змінити себе, досягнення мети виправлення неможливе.

Згідно із ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК) основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, міри суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання. **Педагогіка співробітництва** — прогресивна концепція, що утверджує особливий стиль взаємодії вихователя і вихованців, спрямований на створення в об'єкта виховання особистісної позиції активного, свідомого суб'єкта особистісно значущої та соціально корисної діяльності.

До головних ціннісних компонентів педагогіки співробітництва належать:

1. Оптимістичний прогноз в оцінюванні перспектив особистісних змін засуджених неповнолітніх.
2. Прийняття кожного засудженого з його недоліками, суперечностями тощо, а також на увагу до особистості.
3. Емпатичне співчутливе розуміння особистості засудженого неповнолітнього з урахуванням всієї складності його психічних станів.
4. Щире спілкування із неповнолітнім, який позбавлений волі, відкриття для нього внутрішнього світу вихователя.
5. Надання засудженому психологічної та іншої допомоги, необхідної йому для подолання труднощів у різних сферах життєдіяльності (в рамках закону), створення та закріплення психотерапевтичного клімату середовища, в якому перебувають засуджені підлітки.
6. Пошук позитивного в особистості засудженого для використання цього в педагогічному процесі.
7. Глибинне вивчення та розкриття дійсних мотивів і зовнішніх обставин, що зумовлюють вчинки і дії засудже-

ного, з урахуванням його характерологічних рис, головних потреб, психічних станів, і прийняття на цій підставі оптимальних, конкретних, індивідуалізованих педагогічних рішень.

8. Критичний самоаналіз, корекція вихователем особистості засудженого та педагогічної діяльності з метою їх самовдосконалення [7].

Специфіка педагогічного процесу і його закономірностей в умовах виконання покарань зумовила існування системи спеціальних принципів перевиховання засуджених.

Знання закономірностей і принципів педагогічного процесу в умовах позбавлення волі необхідні працівникам УВП для більш глибокого проникнення в сутність виправлення особистості неповнолітнього, для забезпечення наукових засад управління цим процесом. Ґрунтовні знання закономірностей і принципів педагогічного процесу допомагають визначити найбільш ефективні форми і методи впливу на свідомість, почуття та поведінку ув'язнених.

Принципи виховної роботи із засудженими [15] поділяють на дві групи.

Принципи, які визначають зміст та спрямованість самого процесу ресоціалізації (цілеспрямованість процесу перевиховання на ресоціалізацію засуджених; оптимістичний підхід до оцінювання можливостей виправлення; тісний зв'язок із реальним життям; дотримання законності у процесі перевиховання; відповідність засобів, форм і методів впливу гуманістичній, моральній спрямованості процесу перевиховання).

Принципи, які визначають педагогічну діяльність співробітників УВП (залучення засуджених до активної суспільно корисної і особистісно значущої діяльності; формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків; поєднання вимогливості з гуманним і справедливим ставленням до них; диференційований та індивідуальний підхід до засуджених; опора у виховній роботі на позитивні якості особистості; комплексний підхід до перевиховання; стимулювання та керівництво самовихованням засуджених) [18].

Боротьба з такими явищами — завдання перевиховання. Загальні їхні причини є основою застосованої системи вправних впливів, а особливо диференційованих та індивідуальних.

Таким чином, система принципів перевиховання визначає мету та спрямованість виховного процесу в установах виконання покарань, психолого-педагогічні умови, підвищення його ефективності. Вони є теоретичною основою вибору методів і засобів педагогічного впливу, їх гармонізації відповідно до мети перевиховання засуджених.

5.3. Методи перевиховання засуджених

Методи перевиховання засуджених — сукупність засобів безпосереднього чи опосередкованого педагогічного впливу на мислення, почуття та волю, поведінку засудженого з метою формування і корекції його свідомості та досвіду поведінки, позитивних особистісних рис і якостей [18].

Методи виховного впливу на засуджених — це ті самі методи виховання, про які згадувалось раніше в цьому підручнику, але вони застосовуються в специфічних умовах діяльності органів, що виконують кримінальні покарання.

У процесі перевиховання осіб, засуджених до позбавлення волі, потрібно формувати їхню моральну та правову свідомість; збуджувати відповідний емоційний стан; виробляти практичні вміння, навички та звички; примушувати докладати зусилля; накопичувати соціальний досвід поведінки; підкріплювати позитивні дії, вчинки та гальмувати негативні; виявляти, аналізувати та оцінювати результати виховних впливів.

Умовно методи перевиховання можна поділити на такі основні групи:

- методи формування і корекції свідомості (переконання, приклад, психолого-педагогічний вибух);
- методи формування додаткової мотивації та стимулювання поведінки: методи примусу (попередження, ви-

мога, осуд, догана, стягнення, покарання) та методи заохочення (схвалення, оцінювання, довіра, організація перспективи, змагання, моральне та матеріальне заохочення);

- методи виявлення результатів виховання (спостереження, бесіда, тестування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності) [12, с. 134].

Проведенням соціально-виховної роботи із засудженими в УВП займаються всі співробітники, проте функцію з організації та проведення планових і позапланових виховних заходів безпосередньо покладено на соціально-психологічну службу, діяльність якої передбачає організацію:

- виховної роботи — системи педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін в їхній особистості, та усунення особистісних деформацій;
- соціальної роботи — специфічного виду комплексної діяльності з надання соціальної допомоги, спрямованої на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків;
- психологічної роботи — професійної діяльності психологів щодо надання засудженим психологічної допомоги у попередженні психотравмуючого впливу позбавлення волі на особистість, розробки і реалізацію спільно з персоналом установ виконання покарань індивідуальних і групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених.

В основу виховного процесу покладено індивідуальні програми соціально-психологічної роботи, що складаються на кожного засудженого. Стимулювання правослухняної поведінки засуджених здійснюється за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням їхньої поведінки, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності.

Кримінально-виконавче законодавство України передбачає, що програми диференційованого виховного впливу на засуджених мають враховувати можливості виховної функції режиму відбування покарання; загальноосвітнього і професійно-технічного навчання; заходів заохочення і стягнення, які застосовуються до осіб, позбавлених волі; самодіяльних організацій засуджених, громадських, благодійних і релігійних організацій, а також залучення засуджених до самовиховання.

Участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в колоніях, враховується під час визначення ступеня їхнього виправлення, а також під час застосування заходів заохочення і стягнення. Розпорядком дня колоній може бути передбачено виховні заходи, участь в яких для засуджених є обов'язковою.

Керуючись загальною теорією виховання та ст. 124 КВК України можна визначити основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. У колоніях проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їхньої життєвої позиції, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності.

Як відмічають автори О. В. Беца, В. І. Кривуша, Г. О. Радов, В. М. Синьов, застосування та поєднання різних методів виховного впливу зумовлюється загальною та частковою метою перевиховання, індивідуально-психологічними особливостями особистості засудженого, до якого вони застосовуються, конкретною педагогічною ситуацією. Тому, під час організування одного й того самого виду діяльності, наприклад, залучення до праці, можуть використовуватись такі методи, як переконання, приклад, примус, вправи, стимулювання, та створюватись різні педагогічні ситуації за допомогою різних методів [5, с. 79]. Слід зазначити, що результати педагогічного впливу при цьому значною мірою залежать від безпосередньої діяльності вихователя, його педагогічної майстерності та авторитету.

Розглянемо роль методів цих груп у роботі із засудженими.

1. Методи групи формування і корекції свідомості. Провідна роль серед методів першої групи належить *переконанню*, що:

- за допомогою переконання формується найважливіша якість людини — її свідомість;
- шляхом переконання можна вирішувати більшість виховних завдань в УВП, чого не вдається досягти іншими методами;
- лише у поєднанні з переконанням кожний метод дає найбільший виховний ефект [18].

Переконання в УВП має надзвичайно важливе значення і пронизує весь виховний процес, тому що за своєю суттю воно, перш за все, спрямоване на корекцію моральної та правової свідомості засуджених. Як відмічають автори [18], якщо у засуджених не будуть сформовані позитивні моральні та правові знання, почуття та переконання, якщо у них не буде позитивних прагнень та ідеалів, то сумнівними можуть виявитись очікування щодо їх правослужняної саморегульованої поведінки в умовах життя після звільнення з УВП.

Переконання — це єдність раціонального, емоційного та волевого. Для реалізації методу переконання використовується комплекс прийомів: роз'яснення правил, ідей, положень, законів, норм поведінки та поглядів, яких слід дотримуватись, доказ істинності ідей, невідворотності покарання, осуду за порушення соціальних норм, необхідності самокритичного ставлення, самовиховання тощо.

Наведені прийоми переконання застосовуються в різних формах виховної роботи із засудженими: індивідуальних та групових бесідах, лекціях, диспутах, дискусіях, інформуванні тощо.

Призначення *бесіди* — залучити людину до самостійного оцінювання фактів, подій, явищ, вчинків, і на цій підставі сформувати в них певне ставлення до дійсності. Використання бесіди у виховній роботі із засудженим з метою його переконання супроводжується необхідністю дотримуватись таких вимог:

1. Ретельно готуватись до проведення бесіди, обравши актуальну тему для засудженого.
2. Глибоко вивчити особистість засудженого, якого потрібно переконати, знати його погляди, інтереси, прагнення, схильності, індивідуально-психологічні властивості, риси характеру тощо.
3. Визначити конкретну та чітку мету бесіди. Перед початком бесіди вихователь обов'язково має поставити перед собою питання: “Чи буде ця бесіда сприяти переконанню засудженого, формуванню його позитивних якостей?”, “Чи примусить така бесіда замислитись над його минулим та майбутнім?”.
4. Розробити план бесіди, ретельно продумати питання й опорні моменти, насамперед, на що позитивне в особистості засудженого варто спиратись в процесі його переконання.
5. Продумати шляхи встановлення психологічного контакту, намітити засоби подолання психологічного бар'єру між вихователем і засудженим.
6. Проводити бесіду невимушено, не нав'язуючи своїх поглядів.
7. Використовувати такі психолого-педагогічні рекомендації: “Починайте з похвали та визнання позитивних якостей”, “Спочатку проявіть своє доброзичливе ставлення”, “Замість того щоб засуджувати людей, спробуйте зрозуміти їх”, “Проявляйте співчуття до думок і побажань іншого” тощо.
8. Акцентувати увагу засудженого на позитивних якостях його особистості, показати йому те, що заважає і від чого потрібно позбавлятися.
9. Вміти вислухати засудженого, надати йому можливість висловитись до кінця.
10. Активізувати мислення засудженого, спрямовувати його до самостійних висновків та узагальнення.
11. Для переконання засудженого використовувати порівняння, зіставлення, різноманітні аргументи, конкретні

факти, особливо такі, що можуть істотно вплинути на емоційно-почуттєву сферу.

12. Вміти своєчасно змінювати перебіг бесіди в потрібному для вихователя напрямі.
13. Звернути увагу на міміку, жестикуляцію, вираз обличчя, тон мови засудженого.
14. Після проведення бесіди зробити психолого-педагогічні висновки, проаналізувати отриману інформацію, визначити ступінь досягнення поставленої мети [18].

Враховуючи такі вимоги, вихователь може значно підвищити результати переконливої бесіди.

Умовами виховної ефективності вихователя із засудженими за допомогою методів формування свідомості є:

- урахування під час формування конкретних світоглядних поглядів і переконань раніше сформованих понять, поглядів і переконань, на яку накладається пропонована інформація;
- апелювати не лише до розуму, а й до емоційно-почуттєвої сфери засуджених;
- переконувати на конкретних прикладах, що зачіпають інтереси засуджених, до яких вони мають безпосереднє відношення тощо.

2. Методи формування позитивного досвіду поведінки

У процесі перевиховання особистості одним із головних завдань є досягнення єдності свідомості та поведінки, переконань, дій та вчинків. Це здійснюється шляхом тривалого впливу складною системою методів та прийомів виховання, серед яких провідну роль у досягненні цієї мети відіграють методи формування позитивного досвіду поведінки шляхом організації діяльності засуджених.

Вирішенням цього завдання є метод привчання. Для того щоб засуджений набув досвіду правильної поведінки, слід враховувати його морально-вольові якості та виробити відповідні звички, культуру мови. Відповідальне ставлення до праці формується за умови не лише засвоєння засудженими знань про ці

правила та норми поведінки, а й в процесі тривалої практики користування ними.

Привчання — це використання виховних можливостей діяльності за її ускладнення (що вимагає виявлення нових, більш високих морально-вольових якостей особистості) на основі розкриття сенсу і перспектив діяльності. Метод привчання у перевихованні засуджених полягає в керівництві повторюваними вчинками з метою формування у них сталих позитивних морально-вольових якостей і виражається в дорученні засудженим все більш складних завдань, систематичному аналізі та корекції їхньої поведінки та діяльності [19, с. 84].

До методів цієї групи належить вимога. Такий метод спонукає засудженого до діяльності, викликає позитивні або гальмує негативні дії, вчинки.

Вимога — це психолого-педагогічний вплив на свідомість людини з метою спонукання її до позитивної діяльності або гальмування негативних дій та вчинків.

Вимога не тільки впливає на свідомість, а й активізує вольові якості, перебудовує мотиваційну і почуттєву сфери діяльності в потрібному напрямі, сприяє виробленню позитивних навичок і звичок поведінки [19, с. 84].

Пред'явлені засудженим вимоги мають бути доцільними, зрозумілими й посильними. Вихователь має пояснити сутність вимоги, переконати в необхідності й корисності її виконання.

Водночас вимога має бути справедливою. За такої умови засуджений сприйматиме її та зацікавлено виконуватиме. Завищена, дріб'язкова, формальна або суб'єктивістська вимога, яка є наслідком особистих примх педагога, втрачає мобілізуючу роль, виховне значення, сприймається як несправедливість, результат упередженого ставлення.

За формою подання вимоги бувають:

1. Прямі, що містять чітку вказівку щодо того, які дії та як їх потрібно виконати засудженому.
2. Опосередковані, які (порада, прохання, довіра, схвалення та ін.) не так стимулюють відповідні дії, як викликані ними психологічні переживання, інтереси, прагнен-

ня. Такий вид вимог поділяється на три групи. Перша пов'язана із позитивним ставленням вихователя до засудженого (прохання, схвалення, довіра). Друга — не передбачає чіткого ставлення вихователя до засудженого, а ґрунтується на ставленні засудженого до стимульованої діяльності (порада, натяк, умовна вимога). Третя група демонструє негативне ставлення вихователя до діяльності засудженого, до вияву певних його моральних якостей (осуд, недовіра, погрози). Першу групу опосередкованих вимог називають позитивними, другу — нейтральними, третю — негативними.

Таким чином, вимога підкреслює залежність волі засудженого від закону та волі вихователя. Вона може наштовхнутися на різку протидію, тому співробітнику установи необхідно чітко усвідомлювати, якого результату він хоче досягти внаслідок своїх дій.

Доручення — цей метод передбачає вправлення засудженого в позитивних діях і вчинках. З цією метою вихователь дає конкретне завдання, виконання якого потребує певних дій або вчинків. Застосовуючи цей метод, слід враховувати індивідуальні особливості засудженого. Доручення підбирають таким чином, щоб його виконання сприяло розвитку необхідних якостей. Отримавши доручення, засуджений має усвідомлювати його важливість для себе і колективу.

Доручення можуть бути постійними або епізодичними.

Ефективність доручення як методу виховання значною мірою залежить від проведення контролю за його виконанням. Долучаючи засудженого до різних видів діяльності, потрібно дати йому можливість знайти себе, пережити радість успіху та обрати вид роботи, яка б приносила йому задоволення.

Заохочення — сутність його полягає у схваленні позитивних дій та вчинків із метою спонукання засуджених до їх повторення. Метою заохочення є спрямування поведінки засудженого в потрібне русло, зміцнення в ньому впевненості у власних силах, посилення прагнення до позитивних вчинків. Такий вид методу полягає в оцінюванні та схваленні вихователем,

колективом співробітників чи засуджених позитивних дій та вчинків. Заохочення спрямоване на закріплення позитивних і гальмування негативних виявів поведінки, на спонукання засудженого до активності в різних сферах діяльності. Найпоширеніша форма заохочення – словесне оцінювання праці, вчинків та дій засудженого. Воно використовується тоді, коли в діяльності та поведінці засудженого відбуваються позитивні зрушення.

Застосування заохочення передбачає врахування його виховних наслідків, поєднання формування у засудженого почуття високої відповідальності, дисципліни, обов'язку.

Покарання. Цей виховний метод полягає у несхваленні, осуді негативних дій та вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому. Покарання має дуже складну психологічну природу впливу на особистість, тому його застосування вимагає значного педагогічного такту вихователя. Автори [18] пропонують дотримуватись таких педагогічних вимог до використання методу покарання:

- обґрунтованість та своєчасність;
- урахування індивідуальних особливостей особистості та міри каяття;
- виявлення мотивів, обставин, причин та умов порушення; поєднання вимогливості до особистості з повагою до неї;
- відповідність міри покарання важкості скоєного вчинку;
- усвідомленість справедливості покарання як обґрунтованого впливу;
- урахування громадської думки.

До них можна віднести і такі:

- заохочення і покарання мають бути справедливими;
- до заохочень і покарань не слід вдаватися часто;
- заохочення і покарання слід використовувати в міру їх зростання від найменшого до найбільшого;
- заохочення і покарання мають бути гуманними. Неприпустимо, вдаючись до покарання, ображати людську гідність засудженого.

Розглянуті методи формування свідомості та позитивного досвіду поведінки цілеспрямовано впливають на особистість засудженого.

3. Методи виявлення результатів виховання

У практичній діяльності вихователь чи адміністрація УВП мають використовувати їх під час вивчення окремого засудженого чи колективу, яке здійснюється за орієнтовними програмами.

До цього виду методів належать спостереження, бесіда, опитування (анкетне, усне), аналіз результатів суспільно корисної роботи, виконання доручень, створення ситуацій тощо.

Спостереження передбачає спеціально організоване, цілеспрямоване та систематичне сприйняття поведінки засуджених у природних умовах їхнього життя та діяльності. Під час спостереження вихователю варто фіксувати, аналізувати, узагальнювати прояви особистості, її зміни в різних ситуаціях.

Бесіда, а особливо *індивідуальна*, надає можливість виявляти зміни в поглядах і переконаннях засудженого, його життєвих планах, інтересах, прагненнях, системах цінностей і моральних принципах, рівень сформованості правосвідомості, а також в цілому відстежувати перебіг коригування спрямованості особистості внаслідок педагогічних впливів.

Аналіз продуктів діяльності допомагає побачити відображені в них інтереси засудженого, його прагнення, зміну ставлення та поведінки. Вихователі та співробітники УВП можуть спеціально створювати різні педагогічні ситуації, які спонукали б засудженого до певних вчинків, дій, висловлювань та засвідчували його життєву позицію [15].

Правове виховання — це комплекс виховних заходів, спрямованих на формування у засуджених свідомого відношення і глибокої поваги до законів, правил співжиття, формування стійких навичок їх точного виконання. У процесі правового виховання засуджених вирішується подвійне завдання, а саме: ознайомлення засуджених з основами чинного законодавства, а також виховання поваги до діючих законів як внутрішньої

потреби свідомого громадянина. Проте умовою ефективного здійснення правового виховання засуджених є не тільки навчання засуджених правовим нормам, тобто пропаганда правових знань, а й формування звички їх точного та неухильного виконання у повсякденній практиці.

Морально-естетичне виховання — це система виховних заходів, спрямованих на встановлення і нейтралізацію негативних моральних якостей, прищеплення позитивних загальнолюдських цінностей, формування активної творчої особистості, здатної сприймати, переживати і оцінювати прекрасне в житті, природі, мистецтві тощо. До основних завдань морально-естетичного виховання засуджених відносяться: передавання засудженим знань про норми моралі в нашому суспільстві та естетичні категорії; формування естетичних почуттів та свідомого ставлення до норм моралі; реалізація знань, умінь, навичок, почуттів, естетичного смаку на практиці у формі правослухняної поведінки.

Трудове виховання — це система виховних заходів, яка передбачає навчання та залучення засуджених до трудової діяльності з метою здійснення їх психологічної, моральної та практичної підготовки до участі у суспільно корисній праці після звільнення від покарання.

Психологічна підготовка до трудової діяльності спрямована на формування у засуджених готовності до праці, прагнення добровільно займатися трудовою діяльністю. Практична підготовка до трудової діяльності передбачає передавання засудженим професійних знань, практичних навичок та умінь з певної професії, за якою засуджений працевлаштований в УВП. Моральна підготовка до трудової діяльності забезпечує формування моральних якостей, необхідних для здійснення суспільно корисної праці, таких, як сумлінне відношення до праці, дбайливе ставлення до майна, зацікавленість результатами своєї праці тощо.

Фізичне виховання — це система фізкультурно-спортивних і оздоровчих заходів, які проводяться в УВП з метою зміцнення здоров'я, розвитку фізичних сил і морально-вольових якостей,

формування в засуджених навичок суворого дотримання здорового способу життя, профілактика захворювань. Крім того, фізичне виховання дозволяє засудженим раціонально організувати свій вільний час з користю не тільки для їхнього здоров'я, а й для виправлення та ресоціалізації.

Санітарно-гігієнічне виховання — це сукупність виховних заходів, спрямованих на підвищення санітарно-гігієнічної культури осіб, позбавлених волі, прищеплення їм санітарно-гігієнічних навичок у побуті, на виробництві з метою попередження інфекційних захворювань. Санітарно-гігієнічне виховання передбачає: санітарно-гігієнічну просвіту; пропаганду санітарно-гігієнічних знань, умінь серед різних груп засуджених; прищеплення всім засудженим навичок дотримання санітарно-гігієнічних норм і правил.

Соціально-світоглядне виховання — це сукупність заходів, спрямованих на формування у засуджених правильного політичного світогляду, поглядів, переконань, розумних потреб, своєчасне усунення негативних нахилів та звичок. Основними завданнями соціально-світоглядного виховання є: навчання засуджених правильно оцінювати різні явища, події, вчинки людей тощо; розвиток національних та патріотичних почуттів (національної самосвідомості); розвиток суспільної активності та зацікавленості до суспільної діяльності; підвищення політичної свідомості, формування правильних переконань та поглядів; виховання дисциплінованості, правослухняної поведінки тощо.

Духовне (релігійне) виховання — це сукупність різноманітних форм і методів впливу на людину з метою залучення її до життя через істини релігійної моралі та закони. Релігійне виховання — це єдиний напрям соціально-виховної роботи, який не є обов'язковим для всіх засуджених. Співробітники виправних установ повинні всебічно сприяти віруючим засудженим у відправленні релігійних обрядів та культів, але невіруючим не нав'язувати релігійну мораль.

Практика останніх років підтверджує, що у процесі діяльності співробітники УВП гармонійно поєднують різні напрями

соціально-виховної роботи залежно від категорії засуджених, виду УВП та завдань, які стоять перед ними, що сприяє більш ефективному впливу на психіку, свідомість, почуття, волю засуджених.

Чимале значення для виправлення засудженого має самовиховання за умови, що воно є усвідомленим. Самовиховання допомагає засудженому правильно і критично оцінити свої дії, вчинки, поведінку, особисті якості тощо. При цьому завдання вихователя — своєчасно виявити засуджених, морально готових до заняття самовихованням, виключити вплив негативного середовища на таких засуджених, і одночасно підвищити вплив позитивної частини засуджених, наприклад, членів ради колективу. У кожному конкретному випадку слід всебічно враховувати індивідуальні особливості особистості.

Міжнародні документи, що стосуються проблем виконання покарання у вигляді позбавлення волі, зокрема “Мінімальні стандартні правила поведіння з в’язнями”, “Європейські тюремні правила” та ін., наголошують на необхідності звести до мінімуму негативний вплив ізоляції особистості засудженого, на що всі установи виконання покарань мають використовувати виправні, освітні, моральні, духовні та інші ресурси, які є доречними в цьому плані відповідно до індивідуальних завдань перевиховання ув’язнених. Це зумовлює вмале застосування співробітниками сучасних установ виконання покарань широкого діапазону форм організації педагогічного процесу з ресоціалізації засуджених.

Ст. 124 КВК України визначає, що соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах на підставі психолого-педагогічних принципів і методів.

Нагадаємо, що під формою виховного впливу в пенітенціарній науці розуміють певну організацію виховного заходу, яка має відповідати його меті та змісту. На відміну від інших понять, наприклад, методів або прийомів, форма не вказує яким чином має діяти співробітник, а тільки, як правило, визначає межі виховного процесу.

Форми соціально-виховної роботи із засудженими різноманітні та різнопланові, а тому існує декілька їх класифікацій. Розглянемо найбільш вживану, згідно якої форми соціально-виховної роботи за об'єктом педагогічного впливу поділяються на:

- індивідуальні (бесіди, особисті доручення, звіти та заслуховування окремих засуджених, шефство, наставництво, оцінювання міри виправлення засуджених тощо);
- групові (бесіди, лекції, інформування, конференції, диспути, семінари, тренінги, круглі столи, конкурси, вікторини, тематичні вечори тощо);
- масові (загальні збори засуджених відділення, спортивні свята, змагання, спартакіади, фестиваль “Червона калина” у виховних колоніях).

Отже, діапазон форм соціально-виховної роботи із засудженими в УВП, навіть з урахуванням їх специфіки та рівня безпеки, може бути достатньо різноманітним. Наприклад, неповнолітні засуджені, які переводяться на дільницю соціальної адаптації перед умовно-дестроковим звільненням, можуть надавати шефську допомогу старим, немічним людям у веденні присадибного господарства, заготівлі дров тощо.

З метою практичної реалізації положень ст.123 Кримінально-виконавчого кодексу України та п. 11.2 Європейських в'язничних правил в діяльність УВП запроваджено програми диференційованого виховного впливу на засуджених. Практика показує, що програми диференційованого виховного впливу на засуджених дозволяють: стимулювати правослухняну поведінку засуджених, сприяють формуванню у них здорового способу життя й моральності; забезпечити корисну зайнятість засуджених; розвивають особистий потенціал засуджених, корисну ініціативу, творчі здібності та професійні навички, що сприятиме їх соціальній адаптації після звільнення; формують у засуджених свідоме ставлення до цілей свого виправлення та розуміння ними залежності перспективи дестрокового звільнення від відбування покарання від своєї особистої поведінки.

В установах виконання покарань на сьогодні реалізуються наступні види програм: “Освіта”, “Професія”, “Знайте свої права та обов’язки”, “Духовне відродження”, “Творчість”, “Фізкультура і спорт”, “Подолання алкогольної залежності”, “Подолання наркотичної залежності”, “Повернення”. Адміністрація установ може розробляти та реалізовувати й інші програми, що сприяють становленню засуджених на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. Програми диференційованого виховного впливу на засуджених розробляються з урахуванням поведінки засуджених, їх соціально-демографічних особливостей і ступеня соціальної занедбаності та враховують можливості виховної функції режиму відбування покарання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, заходів заохочення і стягнення, які застосовуються до осіб, позбавлених волі, самодіяльних організацій засуджених, громадських, благодійних і релігійних організацій, а також залучення засуджених до самовиховання.

Програми диференційованого виховного впливу на засуджених реалізуються через принципи педагогіки співробітництва та сприяють формуванню взаємовідносин партнерства між персоналом і засудженими для досягнення мети виправлення й ресоціалізації останніх, дотримання їх законних прав у період відбування покарання.

Участь засуджених у програмах здійснюється на добровільних засадах, крім видів корисної зайнятості, які передбачені Кримінально-виконавчим кодексом України та нормативно-правовими актами Державного департаменту України з питань виконання покарань як обов’язкові (праця, ранкова фізична зарядка, загальноосвітнє навчання засуджених молодіжного віку, які не мають середньої освіти тощо). Участь засуджених у програмах, які передбачають добровільну згоду, розглядається як свідоме прагнення до виправлення, стимулюється шляхом застосування передбачених заходів заохочення та обов’язково враховується під час оцінювання міри виправлення.

Відповідно до конституційного права громадян на свободу світогляду та віросповідання участь засуджених у програмах духовно-просвітницького характеру є їхньою особистою справою та не повинно зачіпати права інших засуджених.

Аналіз різних виховних впливів як метод вивчення особистості засудженого передбачає дослідження особливостей індивіда з метою створення індивідуального перспективного плану його ресоціалізації. Що цікавить людину, які вимоги вона категорично не приймає, до яких впливів залишається байдужою і на які реагує позитивно? У чому сутність індивідуального підходу до перевиховання особистості засудженого? На ці запитання і дає відповідь аналіз результатів різних виховних впливів.

Таким чином, процес перевиховання правопорушників в умовах виправно-трудового закладу може бути дієвим лише у тому випадку, коли вихователі добре вивчили індивідуально-психологічні особливості кожного засудженого і вірно можуть підібрати методи впливу на особистість.

Міністерство внутрішніх справ разом із Міністерством освіти і науки України систематично аналізують на спільних засіданнях колегій і всеукраїнських селекторних нарадах стан роботи з профілактики правопорушень, бездоглядності серед підлітків; організують видання збірників законів і коментарів до них, опубліковують окремі нормативно-правові акти з питань соціально-правового захисту неповнолітніх. З метою залучення молоді до активного громадського життя та запобігання її антисоціальній поведінці фахівці зазначених міністерств організують всеукраїнські акції “Антинаркотик”, “Життя без тютюнопаління”, “Тверезість”; забезпечують проведення рейдів з питань запобігання негативним проявам у молодіжному середовищі за допомогою пересувного агітаційно-пропагандистського центру “Молодь України”; забезпечують виконання регіональних програм організації фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи, орієнтованої на створення спортивних клубів за місцем проживання дітей та молоді, спеціалізованих спортивних класів у загальноосвітніх

та професійно-технічних навчальних закладах; систематично проводять соціально-психологічний моніторинг причин поширення наркоманії, пияцтва та захворювання на СНІД в учнівському і студентському середовищі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яке місце посідає пенітенціарна педагогіка в системі педагогічних наук?
2. Визначити предмет і об'єкт пенітенціарної педагогіки.
3. Назвати специфічні особливості пенітенціарної педагогіки.
4. Дати визначення поняття “закономірності педагогічного процесу в УВП”.
5. Охарактеризувати загальні методи виховання.
6. Які існують класифікації форм виховного впливу на засуджених? Розкрийте їхню сутність.
7. У чому полягають методи перевиховання засуджених?
8. Охарактеризувати принципи та методи виховного впливу на засуджених.
9. У чому полягає особливість комплексної програми профілактики злочинності?
10. Запропонувати власні заходи та методи щодо профілактики злочинності неповнолітніми.

Література

1. *Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С.* Кримінологія: курс лекцій. — К., 2002. — 294 с.
2. *Бедь В. В.* Юридична психологія: навч. посіб. — К., 2003.
3. *Вакуленко О. В.* Соціально-демографічні особливості неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В. М. Синьова. — К., 2003. — 222 с.
4. *Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В.* Кримінологія: навч. посіб. — К.: АТІКА, 2001. — 365 с.

5. *Дрижак В. В.* Пенітенціарна педагогіка: навч. посіб. — Чернігів, 2009. — 270 с.
6. *Збірник* практичних задач та ситуацій з основ пенітенціарної педагогіки та психології / Уклад. В. І. Мандра. — Біла Церква, 2004. — 31 с.
7. *Исправительная* (пенитенциарная) педагогика / Под ред. А. И. Зубкова, М. П. Старовой. — Рязань, 1993.
8. *Енциклопедія* сучасного права неповнолітніх / Н. В. Шость, М. К. Козир, О. М. Ситник. — К.: Рідна мова, 1997. — 385 с.
9. *Конвенція* Генеральної Асамблеї ООН “Про права дитини” від 20.11.1989 р.
10. *Литвак О. М.* Державний вплив на злочинність: кримінолог.-прав. дослідження. — К., 2000.
11. *Лихолоб В. Г.* Правопорушення: правова і моральна оцінка. — К., 1994.
12. *Основи* пенітенціарної педагогіки і психології: навч. посіб. / За заг. ред. В. М. Синьова. — Біла Церква: КОПОПК, 2003. — 102 с.
13. *Пальчевський С. С.* Педагогіка: навч. посіб. — К.: Каравела, 2007. — 576 с.
14. *Соціальна* робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред В. М. Синьова. — К., 2003. — 222 с.
15. *Соціальний* супровід неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі та звільнилися // Матеріали Всеукр. семінару “Досвід та перспективи соціально-реалітаційної роботи центрів ССМ у виховних колоніях”. — Дніпропетровськ, 2002.
16. *Сборник* международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. — М.: ЮНИСЕФ, 1998. — С. 80.
17. *Система* индивидуальной воспитательной работы с осужденными в ИТУ: учеб. пособ. / Под ред. А. П. Северова. — Домодедово, 1989.
18. *Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. В.* Педагогічні основи ресоціалізації злочинів. — К., 1997.

19. *Чебоненко С. О.* Педагогіка та соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі: навч. посіб. — Чернівці, 2008. — 164 с.
20. *Шевченко Я. Н.* Правове регулювання відповідальності неповнолітніх. — К., 1976.
21. *Юридическая педагогика: учеб. для студ. вузов / Под ред. В. Я. Кикотя, А. М. Столяренко.* — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. — 895 с.

У посібнику висвітлено адміністративно-правові та кримінально-правові аспекти запобігання порушень чинного законодавства неповнолітніми.

Для соціальних працівників, соціальних педагогів, служб у справах неповнолітніх, вчителів, шкільних психологів.

Навчальне видання

Головко Наталія Іванівна

СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ

Навчальний посібник

Редактор *Ю. А. Носанчук*

Коректор *Н. К. Чумаченко*

Комп'ютерне верстання *А. П. Нечипорук*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 01.04.14. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 10,23. Обл.-вид. арк. 7,75. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП "Видавничий дім "Персонал"

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП "Видавничий дім "Персонал"